
Από τη Μύκονο στο Αιγαίο

ΝΙΚΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ένας λόγιος αρχαιολόγος
στο β' μισό του 20ού αιώνα

Εφορεία
Αρχαιοτήτων
Κυκλάδων

ΔΗΜΟΣ ΜΥΚΟΝΟΥ

Επιστημονική επιμέλεια

Φωτεινή Ζαφειροπούλου
Ζώζη Παπαδοπούλου

Συντονισμός παραγωγής

Αθηνά Ραγιά

Επιμέλεια κειμένων και φωτογραφικού υλικού

Δανάη Δίτσα
Αναστασία Καραστάθη

Φωτογραφίες ©

Φωτογραφικό αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων
Προσωπικό αρχείο Φ. Ζαφειροπούλου
Προσωπικά αρχεία των συγγραφέων
Φωτογραφικό αρχείο εκδοτικού οίκου Μέλισσα

Σχεδιασμός-Καλλιτεχνική επιμέλεια

Μαριάννα Πόγκα - ps design

Επεξεργασία φωτογραφιών

Χρίστος Σιμάτος - ps design

Εκτύπωση

Γιώργος Κωστόπουλος

ISBN 978 960 204 443 8

© 2023 Εκδοτικός Οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ

Σκουφά 58, 106 80 Αθήνα

T. 210 3611692, F. 210 3600865

www.melissabooks.com

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

Από τη Μύκονο στο Αιγαίο

ΝΙΚΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

Από τη Μύκονο στο Αιγαίο

ΝΙΚΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ένας λόγιος αρχαιολόγος
στο β' μισό του 20ού αιώνα

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Φωτεινή Ζαφειροπούλου
Ζώζη Παπαδοπούλου

Είναι πράγματι τύχη αγαθή, όταν η αγάπη για ένα τόπο εκφράζεται όχι μονάχα από τους ντόπιους, αλλά και από ανθρώπους που γνώρισαν τον τόπο αυτό και τον αγάπησαν, θεωρώντας τον ως δεύτερη πατρίδα. Μια τέτοια περίπτωση ήταν και αυτή του Νίκου Ζαφειρόπουλου και της συζύγου του Φωτεινής. Από τον Φεβρουάριο του 1959 με έδρα τη Μύκονο, όπου τοποθετήθηκε ως Έφορος Αρχαιοτήτων Κυκλάδων και Σάμου, και έως τον θάνατό του το 1996, το έργο του φανερώνει μια ουσιαστική αγάπη και φροντίδα για τον τόπο μας, τη Μύκονο και τη Δήλο, καθώς και για το Αιγαίο εν γένει.

Έμαθα για τον Νίκο Ζαφειρόπουλο από διηγήσεις των αρχαιολόγων της Εφορείας και από προσωπικές μου αναγνώσεις διαφόρων εκδόσεων. Το έργο του δεν ήταν μόνον η σπουδαία αναδιοργάνωση αρχαιολογικών μουσείων που έως τις μέρες του λειτουργούσαν σαν αποθήκες αρχαίων. Το όνειρο της ζωής του, σύμφωνα με δική του ομολογία, ήταν να ζήσει και να δουλέψει στις Κυκλάδες. Στόχος του, να καλλιεργήσει την τάση που ήθελε τον επισκέπτη στην Ελλάδα να ταξιδεύει περισσότερο με κίνητρο την ανθρωπιστική του παιδεία, παρά λόγω μιας τουριστικής βιομηχανίας που προσφέρει τις αρχαιότητες ως καταναλωτικό αγαθό. Η παρουσία του στον τόπο μας ήταν τύχη αγαθή.

Επιστήμονας με γνώσεις, ήθος, αισθητική, είχε όραμα που απευθυνόταν σε όλους τους ανθρώπους και κυρίως στους νησιώτες, καλλιεργώντας συστηματικά και ενισχύοντας την περηφάνια τους για την τοπική τους ταυτότητα μέσω της γνώσης του πολιτισμού τους. Χάρη στις δικές του ενέργειες περιώθηκε ο μοναδικός στο είδος του «Πίθος της Μυκόνου» με την ανάγλυφη αναπαράσταση του Δούρειου Ίππου, ενώ ανάμεσα στα άλλα ενήργησε ώστε τα εκθέματα της Ρήνειας να παρουσιαστούν σε νέα πτέρυγα στην επέκταση του Αρχαιολογικού Μουσείου Μυκόνου, επέκταση που ο ίδιος ενήργησε να δημιουργηθεί και επιμελήθηκε με απaráμιλλο ταλέντο και μουσειολογικές γνώσεις.

Ο Ζαφειρόπουλος διαχειρίστηκε μια βαριά ιστορική και αρχαιολογική κληρονομιά, καταφέροντας να στήσει γερούς πυλώνες για την ανάδειξη και αξιοποίησή της. Δεν αναφέρομαι βέβαια μονάχα στην ανάδειξη των αρχαιοτήτων, αλλά και σε όλες εκείνες τις διοικητικές ενέργειές του και πρωτοβουλίες για την προστασία και ανάδειξη της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής παράδοσης και των παραδοσιακών οικισμών, διοικητικά έγγραφα στα οποία ανατρέχω ακόμη και σήμερα, αφού εκφράζουν μια κοινή αγωνία, μια κοινή μέριμνα. Μια σημαντική στιγμή της πορείας του ήταν όταν το 1960 κατάφερε με τον νόμο 1459/1960 να κηρύξει υπό καθεστώς ειδικής προστασίας τους παραδοσιακούς οικισμούς συμπληρώνοντας έτσι ένα σημαντικό κεφάλαιο που έλειπε από τον τότε ισχύοντα αρχαιολογικό νόμο. Ήταν τότε που ξεκίνησε και η περίοδος προστασίας του παραδοσιακού οικισμού της Χώρας Μυκόνου, που κινδύνευε ήδη τότε περισσότερο από τα άλλα νησιά των Κυκλάδων λόγω του αυξημένου τουρισμού.

Πρόκειται για μια ουσιαστική στάση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας η οποία, με την ευχέρεια που της έδινε ο νόμος, «δυσκόλευε» τους κατοίκους και περιόριζε τις οικοδομικές τους βλέψεις, αλλά ταυτόχρονα καλλιεργούσε τη συνείδηση για την προστασία της αρχιτεκτονικής και αισθητικής παράδοσης του κυκλα-

δικού πολιτισμού. Και αυτό γιατί ο ίδιος και η ομάδα του τεκμηρίωσαν τον πλούτο των παραδοσιακών στοιχείων του οικισμού της Χώρας, είχαν συνεχή παρουσία και κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια να πείσουν τους κατοίκους πως είχαν στα χέρια τους ένα θησαυρό που έπρεπε πάση θυσία να διαχειριστούν σωστά και να τον διατηρήσουν. Έκαναν κυριολεκτικά «πλύση εγκεφάλου» στους ντόπιους ώστε να τους πείσουν για την αξία του πολιτισμού τους, της αρχιτεκτονικής και της ιστορίας τους. Και πράγματι περισσότεροι ανταποκρίθηκαν στις υποδείξεις της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και κατάλαβαν πως το δικό τους συμφέρον δεν είναι άλλο από το συμφέρον του τόπου τους. Για το σπουδαίο έργο που πραγματοποίησε ο Νίκος Ζαφειρόπουλος και η σύζυγός του Φωτεινή μαζί με τον Ντίνo Τσάκο και την ευρύτερη ομάδα τους, η Δημοτική μας Αρχή, τον Νοέμβριο του 2017, ανακήρυξε επίτιμους δημότες Μυκόνου τη Φωτεινή Ζαφειροπούλου και τον Κωνσταντίνο Τσάκο.

Ο Νίκος Ζαφειρόπουλος υπήρξε για τις νεότερες γενιές μια προσωπικότητα που είναι αδύνατον να παρακάμψεις αν πραγματικά αγαπάς τη Μύκονο, γιατί διατύπωνε διαχρονικές σκέψεις και λύσεις για την προστασία του τοπικού πολιτισμού. Δικό μας χρέος να κατανοήσουμε και να προστατέψουμε τα πιστεύω του, προβάλλοντας τον πολιτισμό μας ως ανάχωμα σε όποια απειλή της ταυτότητάς μας. Μπροστά στις σύγχρονες προκλήσεις, η επιστημονική σκέψη και η προσέγγιση του Ζαφειρόπουλου είναι συνεχώς παρούσες και ζωντανές. Με την έκδοση αυτή επικαιροποιούμε τις απόψεις του, θέτοντάς τες σε ανοικτό διάλογο. ■

Η ανά χείρας έκδοση φωτίζει λιγότερο ή περισσότερο γνωστές πτυχές από την πολυσύνθετη προσφορά του Νικόλαου Ζαφειρόπουλου στις Κυκλάδες. Ωστόσο, στην πραγματικότητα είναι αδύνατο να αποτιμηθεί η συγκλονιστική εποποιία, της οποίας ηγήθηκε ο ιστορικός Έφορος των Κυκλάδων για την προστασία και ανάδειξη της κυκλαδικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Μολονότι οι ανασκαφές και οι δημοσιεύσεις του με την ιδιότητα του ερευνητή αρχαιολόγου αποδεικνύουν την επιστημονική του πληρότητα και τις πνευματικές του ικανότητες, ο ίδιος, σε αντίθεση με τους ομοτέχνους του, διακρίθηκε επιλέγοντας να αφιερωθεί και σε ένα πεδίο που ίσως δεν είναι εξίσου λαμπερό και προβεβλημένο, αλλά είναι πολλαπλώς σημαντικότερο και απαιτητικότερο: την προστασία και ανάδειξη των αρχαιοτήτων.

Οι δεκάδες κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων και μνημείων σε όλα τα κυκλαδονήσια, που ο ίδιος εισηγήθηκε και επέτυχε, δεν διαφύλαξαν απλώς από την καταστροφή την κυκλαδική κληρονομιά. Δημιούργησαν προστατευτικούς μανδύες, οι οποίοι διατήρησαν αλώβητα σημαντικά τμήματα του τοπίου. Ανάμεσα στα άλλα, η έμπνευσή του να κηρύξει ως αρχαιολογικό χώρο τη Χώρα Μυκόνου διέσωσε από τον αφανισμό ένα από τα σπουδαιότερα ιστορικά οικιστικά σύνολα του αρχιπελάγους. Καθώς η σύγχρονη τουριστική υπερανάπτυξη καταβροχθίζει ακόρεστα τη μη ανανεώσιμη πηγή αειφορίας που είναι το φυσικό και πολιτιστικό τοπίο των Κυκλάδων, η πρόνοια προστασίας του από τον ιστορικό Έφορο σε μια εποχή μάλιστα ανυποψίαστη για την επερχόμενη τουριστική υπερεκμετάλλευση αποδεικνύει όχι μόνο τη δυνατότητα του Ζαφειρόπουλου να προβλέπει και να προλαμβάνει, αλλά τον καθιστά πραγματικό σωτήρα της φυσιογνωμίας του αρχιπελάγους, οι κάτοικοι του οποίου του οφείλουν τις δέουσες τιμές.

Παράλληλα, το δίκτυο των μουσείων που υπάρχει σήμερα στις Κυκλάδες οφείλεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στον ακάματο Έφορο Ζαφειρόπουλο. Η δημιουργία αυτών των μουσειακών υποδομών διέσωσε τα κινητά αρχαία που βρίσκονταν διάσπαρτα σε ύπαιθρο και οικισμούς, στέγασε τα ευρήματα των ανασκαφών και έδωσε τη δυνατότητα στους αρχαιολόγους να τα μελετήσουν και στο κοινό να έχει πρόσβαση σε αυτά.

Μολονότι δεν γνώρισα προσωπικά τον Νίκο Ζαφειρόπουλο, εργαζόμενος για τις κυκλαδικές αρχαιότητες το 1993–1994 και ως έφορος από το 2014 συναντώ το έργο του σε κάθε μου βήμα. Μου είναι δύσκολο να συλλάβω πώς κατάφερε, υπό αντίξοες πολιτικοοικονομικές συνθήκες και με τους περιορισμούς που επέβαλλε η νησιωτικότητα μισό αιώνα πριν, να συνθέσει αυτό το πολυεπίπεδο θεσμικό και μουσειακό αρχαιολογικό δίκτυο, το οποίο αποτέλεσε τη στέρεη βάση για κάθε άλλο έργο που υλοποίησε η Αρχαιολογική Υπηρεσία στις Κυκλάδες από την αφυπηρέτηση του Νίκου Ζαφειρόπουλου έως και σήμερα.

Για εμάς τους αρχαιολόγους που υπηρετούμε στο αρχιπέλαγος ο Νίκος Ζαφειρόπουλος αποτελεί άφθαστο πρότυπο, ωστόσο η καθοριστική συμβολή του στη διάσωση των Κυκλάδων παραμένει δυστυχώς μάλλον άγνωστη στο ευρύ κοινό, ακόμη και στους Κυκλαδίτες. Το βιβλίο αυτό ασφαλώς συμβάλλει στην ανάδειξη του ρόλου του, αλλά σε εμάς που συνεχίζουμε το έργο του εναπόκειται να αναδείξουμε τον Νίκο Ζαφειρόπουλο ως κορυφαίο υπόδειγμα επιστήμονα και δημόσιου λειτουργού, ο οποίος δεν περιορίστηκε στην προαγωγή της αρχαιολογικής επιστήμης αλλά δημιούργησε το πλαίσιο για να υπάρξει και να ευδοκιμήσει η κυκλαδική αρχαιολογία.

Ελάχιστη ανταπόδοση για την ανεκτίμητη προσφορά του στον κυκλαδικό πολιτισμό είναι η απόφαση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων η ιστορική έδρα της Υπηρεσίας στο αρχιπέλαγος να πάρει το όνομα του μεγάλου αρχαιολόγου: Αρχαιολογικό Μουσείο Μυκόνου «Νικόλαος Ζαφειρόπουλος». ■

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΖΩΣΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Επιστημονικές επιμελήτριες της έκδοσης

Στις 15 Μαΐου συμπληρώθηκαν 27 χρόνια από τον θάνατο του Νίκου Ζαφειρόπουλου. Ήδη το 1999 εκδόθηκε, ως ελάχιστος φόρος τιμής στη μνήμη του, το *Φως Κυκλαδικόν*, ένας τόμος με 29 κείμενα έγκριτων επιστημόνων, συναδέλφων, φίλων και μαθητών του.¹ Η σκέψη για την έκδοση του παρόντος τόμου γεννήθηκε από την ανάγκη να καταγραφεί και να προβληθεί η δράση του ίδιου του Ζαφειρόπουλου, ο οποίος, για λόγους που αναπτύσσονται στα κείμενα που ακολουθούν, επέλεξε να υπηρετήσει την αρχαιολογία του Αιγαίου με συνέπεια και ήθος, παράγοντας θεμελιώδεις αρχαιολογικό έργο και λιγότερα γραπτά κείμενα, σε μια εποχή όπου η μεταπολεμική Ελλάδα και ειδικά οι Κυκλάδες άρχιζαν να συνειδητοποιούν ότι ο φυσικός και πολιτιστικός τους πλούτος συνιστούσε έναν δυναμικό τουριστικό πόλο έλξης, ένα ισχυρό κίνητρο οικονομικής ανάπτυξης, με ό,τι κινδύνους αυτή ενείχε για τη διατήρηση της φυσιογνωμίας των νησιών.

Στις Κυκλάδες της δεκαετίας του 1960 τα πλοία έμεναν αρόδου, οι μετακινήσεις από το ένα νησί στο άλλο μπορεί να διαρκούσαν μέρες, ο ηλεκτροφωτισμός σταματούσε το βράδυ και τα λευκά σπίτια τυλίγονταν σε ένα πέπλο ονειρικό. Ήταν τα χρόνια που τη Μύκονο ανακάλυπταν και μετέτρεπαν σε αγαπημένο προορισμό διάσημοι και προσωπικότητες όπως η Σοράγια και η Τζάκυ Ωνάση, ο «Μενουχής», ο Λε Κορμπυζιέ και πολλοί ακόμη, γοητευμένοι από την απλότητα, την κυκλαδίτικη ομορφιά και την αίσθηση ελευθερίας που απέπνεε το νησί. Οι ελάχιστοι τότε αρχαιολόγοι, συνεχιστές της πορείας που είχαν χαράξει ο Σταυρόπουλλος, ο Πίππας, ο Καρούζος, ο Κοντολέων, ξεκινούσαν από τη Μύκονο, έδρα της περιφερειακής Εφορείας Αρχαιοτήτων την εποχή εκείνη, για να διενεργήσουν ανασκαφές και στην πιο απόμακρη βραχονησίδα των Κυκλάδων και να προλάβουν τους αρχαιοκάπηλους, να καταγράψουν αρχαία, να στήσουν μουσεία με μέσα πενιχρά σε σχέση με τα σημερινά, να διεκπεραιώσουν το άχαρο διοικητικό έργο, να αντιταχθούν με επιτυχία, αλλά και με κίνδυνο για την υπηρεσιακή τους πορεία, σε μεγαλειώδη έργα που οραματιζόνταν μια λεωφόρο στη Δήλο ή μια παραλιακή οδό στη Μύκονο να ενώνει τις ακρογιαλιές της καταστρέφοντας τους γιγάντιους γρανιτένιους βράχους της.

Σε αυτό το περιβάλλον έδρασε με απόλυτη αφοσίωση *«ἐντίμως καὶ εὐσυνειδήτως»*, καταβάλλοντας *«ἀπάσας τὰς δυνάμεις»* του για να εξυπηρετήσει *«τὰ συμφέροντα τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ λαοῦ»* ο Ζαφειρόπουλος επί 35 χρόνια (1959–1994), μετά από 17 χρόνια αναμονής μέχρι να υλοποιηθεί ο αρχικός διορισμός του στις Κυκλάδες (1942), περιοχή στην οποία διακαώς επιθυμούσε εξ αρχής να τοποθετηθεί. Ο υπηρεσιακός του βίος στο Αιγαίο υπήρξε ένα συνεχές ταξίδι, μια σειρά εντολών μετακίνησης για να προστατευθούν και να αναδειχθούν οι αρχαιότητες των νησιών. Αρκετοί αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, συντηρητές κ.ά. τον ακολούθησαν στο ταξίδι αυτό, διδάχτηκαν από τις γνώσεις, το ήθος και την αίρεσιν βίου του, οδηγήθηκαν σε δρόμους που εκείνος τους έδειξε, καθώς ακόμα και μετά τη συνταξιοδότη-

1. Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Φως Κυκλαδικόν. Μνήμη Νικολάου Ζαφειρόπουλου*, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή–Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 1999.

σή του συνέχισε να εργάζεται στο Αιγαίο. Στιγμές από αυτό το ταξίδι παρουσιάζονται στις επόμενες σελίδες και μαζί η μαγεία των νησιών προτού πολιορκηθούν από το χρήμα και την, όχι πάντοτε καλώς εννοούμενη, «ανάπτυξη».

Το εκδοτικό ταξίδι Από τη Μύκονο στο Αιγαίο αρθρώνεται σε τρία μέρη. Το πρώτο πραγματεύεται τα κυριότερα σημεία του έργου του Ζαφειρόπουλου στα νησιά των Κυκλάδων και στη Σάμο, με ενότητες για τα μουσεία που δημιούργησε ή επέκτεινε ο Ζαφειρόπουλος, τις ανασκαφές που διενήργησε, τους αρχαιολογικούς χώρους που ανέδειξε και τις ενέργειές του για την προστασία της νησιωτικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Παράλληλα, σκιαγραφείται η προσωπικότητά του και δίνονται στοιχεία της βιογραφίας του.

12

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται δημοσίευτα ή πολύ λίγο γνωστά κείμενα του Ζαφειρόπουλου. Η βαθιά πολιτικοποιημένη φύση του αναδύεται στην κριτική του Γ. Θεοτοκά, οι πολύπλευρες αρχαιολογικές του γνώσεις στο δημοσίευτο κείμενο για το Καγκάδι, η αγάπη του για τις Κυκλάδες, τη νησιωτική παράδοση και το διαχρονικό τους τοπίο στο κείμενο για την Πάρο και στην ομιλία του στον Σύλλογο Ελλήνων Αρχαιολόγων, ενώ η ανθρώπινη πλευρά του στον επικήδειο λόγο για την απώλεια του αγαπημένου του φίλου και προκατόχου στην «Αρχαιολογική Περιφέρεια Μυκόνου», του Νικόλαου Κοντολέοντα.

Στο τρίτο μέρος συγκεντρώθηκαν κείμενα ανθρώπων που μαθήτευσαν πλάι στο Ζαφειρόπουλο, έγκριτων επιστημόνων και ερευνητών, αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων και συντηρητών. Στα κείμενα αυτά ιχνυλατείται όχι μόνον η συναναστροφή των συγγραφέων με τις αρχαιότητες και τον προϊστάμενο και δάσκαλο Ζαφειρόπουλο, αλλά και η σχέση τους με τους νησιωτικούς τόπους που φάνταζαν μαγικοί για όλους όσοι έρχονταν εκεί πρώτη φορά, μεγαλωμένοι σε αστικά κέντρα της υπόλοιπης Ελλάδας. Παράλληλα, κάποια από τα κείμενα πραγματεύονται διεξοδικότερα πτυχές της δράσης του Ζαφειρόπουλου για την ανάδειξη και την προστασία του πολιτισμού του Αιγαίου είτε αναδιφώντας στα αρχεία είτε δημοσιεύοντας υλικό από τις ανασκαφές του.

Ευχαριστίες οφείλονται καταρχάς σε όλους τους συγγραφείς του παρόντος τόμου που μας εμπιστεύθηκαν τα κείμενά τους, καθώς και σε εκείνους που στήριξαν πολλαπλά την παρούσα έκδοση από την πρώτη στιγμή: στις αδελφές Αθηνά και Άννη Ραγιά για την αμέριστη υποστήριξη και την υπομονή τους. Στον Δημήτρη Αθανασούλη που εξαρχής αγκάλιασε την ιδέα για την έκδοση ενός βιβλίου για το έργο του Ζαφειρόπουλου. Στη συνάδελφο Δανάη Δίτσα που έκανε την πρώτη επιμέλεια των κειμένων και συνέβαλε ουσιαστικά στην επιλογή του φωτογραφικού υλικού ορισμένων από τα κείμενα του τόμου. Στον Βασίλειο Πετράκο που μας παραχώρησε το δικαίωμα ανατύπωσης της βιογραφίας του Ζαφειρόπουλου από το περιοδικό Ο Μέντωρ. Στον Γιάννη Μητσούλη και τον Ανδρέα Βλαχόπουλο για τις πολύπλευρες συμβουλές τους σε σχέση με την παρουσίαση του υλικού. Στον Γιάννη Ζόγκο για τη βιβλιογραφική επικαιροποίηση των παραπομπών του Ζαφειρόπουλου στο κείμενο για το Καγκάδι.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον Δήμο Μυκονίων και προσωπικά στον Δήμαρχο Κωνσταντίνο Κουκά που εξαρχής υποστήριξαν και γενναιοδωρα χρηματοδότησαν το ανά χείρας βιβλίο. Ως μικρό αντίδωρο προς την Μύκονο, αγαπημένη του Ζαφειρόπουλου, έδρα —ώς το 1972— της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, το ταξίδι για το Αιγαίο ξεκινά από εκεί. ■

Περιεχόμενα

1

Νίκος Ζαφειρόπουλος ο λόγιος αρχαιολόγος και η εποχή του στο β' μισό του 20ού αιώνα > 18

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ
Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων

Ανακαλύπτοντας τις Κυκλάδες
με έδρα τη Μύκονο > 20

Το έργο του Νίκου Ζαφειρόπουλου
στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων
και Σάμου > 28

Τα μουσεία > 30

Οι αρχαιολογικοί χώροι > 70

Οι ανασκαφές > 76

Η προστασία των παραδοσιακών οικισμών > 86

Ο άνθρωπος > 96

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ
*Ακαδημαϊκός, Γενικός Γραμματέας
της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*
Νικόλαος Σ. Ζαφειρόπουλος
(20 Ιουλίου 1912–15 Μαΐου 1996) > 102

2

Άγνωστα κείμενα του Νίκου Ζαφειρόπουλου > 110

Κριτική στον Γιώργο Θεοδοκά > 112

«Μυκηναϊκό Νεκροταφείο στο Καγκάδι
Αχαΐας» > 118

Σχόλια στο άρθρο του Ν. Ζαφειρόπουλου
για το μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Καγκάδι
της ομηρικής Ήλιδος > 126

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ
*Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*

«Η φυσιогνωμία του ελληνικού χώρου» > 130

Πάρος > 134

«Αποχαιρετισμός στον Νικόλαο Κοντολέοντα» > 142

Εργογραφία > 143

3

Μαθητεία στο Αιγαίο με τον Νίκο Ζαφειρόπουλο (1960–1994) > 144

Η πρώτη (μα)θητεία μου στις Κυκλάδες > 146

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ
Ομότιμος καθηγητής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ

Στο Αιγαίο με τον Νίκο Ζαφειρόπουλο > 152

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΚΟΣ
Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων

Με τον Έφορο των Αρχαιοτήτων
στις Κυκλάδες > 164

ΑΥΓΗ ΠΡΟΥΚΑΚΗ
Αρχαιολόγος

Νίκος Ζαφειρόπουλος: αΐρεσις βίου > 166

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ
Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων

Η θητεία μου στο Αιγαίο των Ζαφειρόπουλων > 169

ΡΟΔΟΝΙΚΗ ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ
Επίτιμη Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Ο Νίκος Ζαφειρόπουλος και η Φωτεινή
όπως τους γνώρισα (1950–1965) > 175

ΝΑΝΩ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ
*τ. Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*

Νίκος Ζαφειρόπουλος: Μνήμη και αγάπη > 187

ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ
Αρχαιολόγος

The “Genius” of Dr Zapheiropoulos:
an Appreciation > 190

COLIN RENFREW
*McDonald Institute for Archaeological Research,
Cambridge University*

Ο Νικόλαος Ζαφειρόπουλος και η συμβολή του στην κυκλαδική και σαμιακή προϊστορία > **192**
ΜΑΡΙΖΑ ΜΑΡΘΑΡΗ
Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων

Από τη δράση του Νίκου Ζαφειρόπουλου στη Θήρα και το προοίμιο της συστηματικής του ανασκαφής στο νεκροταφείο της Σελλάδας > **198**
ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ
Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

Το χρονικό της τελευταίας ανασκαφικής έρευνας στη Σελλάδα Θήρας > **210**
ΝΑΣΗ ΜΑΛΑΓΑΡΔΗ
Αρχαιολόγος, Επιστημονική Σύμβουλος Τμήματος Ελληνικών, Ετρουσκικών και Ρωμαϊκών Αρχαιοτήτων Μουσείου Λούβρου

«Λαμβάνω τήν τιμήν νά αναφέρω ὅτι...»
Η διάσωση ενός υπόγειου ταφικού θαλάμου στη Μήλο > **222**
ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ
Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

Σελίδες Αρχαιολογίας της Νάξου του 1960 από το αρχείο του Νίκου Ζαφειρόπουλου > **234**
ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ
Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Η καμπαρντίνα ή λειχίνες σε έναν πίνακα του Ρέμπραντ
Σημειώσεις από ένα χαμένο ημερολόγιο αποτυπώσεων > **256**
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ
Αρχιτέκτονας αρχαιολογικών ανασκαφών

Απόψεις και δράση του Ζαφειρόπουλου για την προστασία των οικισμών των Κυκλάδων > **262**
ΜΑΡΩ ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ
Ομότιμη Καθηγήτρια Αρχιτεκτονικής ΕΜΠ

Η διατήρηση της νεοελληνικής νησιωτικής αρχιτεκτονικής: η περίπτωση της Μυκόνου > **268**
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΑΓΓΕΛΕΤΑΚΗ
Ερευνήτρια και διδάσκουσα Αρχαιολογίας και Πολιτιστικής Κληρονομιάς στο Πανεπιστήμιο Τρονχάιμ Νορβηγίας (NTNU)

Με αφορμή τη βιβλιοθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Μυκόνου > **276**
ΖΩΖΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ
Αρχαιολόγος, Τμηματάρχης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

Η σκιά του κυρίου Ζαφειρόπουλου και άλλες μουσειογραφικές αποκαλύψεις 1986–1996 > **287**
ΣΤΕΛΙΟΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ
Επίτιμος Τμηματάρχης Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, ΥΠΠΟΑ

«Περί τροποποιήσεως των αρχιτεκτονικών σχεδίων Μουσείου Δήλου»
Οι πολυετείς προσπάθειες του Ν. Ζαφειρόπουλου για την επέκταση και επανέκθεση του Μουσείου Δήλου > **292**
ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΤΣΟΥΛΗΣ
Αρχιτέκτονας, Τμηματάρχης Αρχαιολογικών Έργων και Μελετών Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

Όνειρο στη Δήλο > **306**
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΚΟΣ
Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων

Συντομογραφίες
ΑΔ = Αρχαιολογικών Δελτίων
ΑΕ = Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΑΑ = Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΠΑΕ = Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

ASAtene = Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente
DAI = Deutsches Archäologisches Institut
ID = Inscriptions de Délos

Σελίδες αρχαιολογίας της Νάξου του 1960 από το αρχείο του Νίκου Ζαφειρόπουλου

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

234

Στο αρχείο του Νίκου Ζαφειρόπουλου ξεχώρισαν επτά χάρτινοι φάκελοι των ετών 1959–1969, που αφορούν τις ανασκαφικές και άλλες εργασίες που ο Έφορος Αρχαιοτήτων Κυκλάδων είχε διεξαγάγει στη Νάξο και για τις οποίες διατηρούσε με τάξη ημερολόγια εργασιών, σημειώσεις και σχέδια ανασκαφών, λίστες με αριθμούς καταγεγραμμένων ευρημάτων, πλήθος φωτογραφιών (εκτυπωμένων σε κανονικές διαστάσεις ή σε κοντάκι) και λίγα αρνητικά —ακόμα και ένα σκαρίφημα των προθηκών του Μουσείου Νάξου.

Ύστερα από την ευγενική πρόσκληση της Φωτεινής Ζαφειροπούλου, το αρχείο αυτό μου παραχωρήθηκε για επεξεργασία, προτού παραδοθεί στη Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού, με σκοπό να χρησιμοποιηθεί ως βάση για το σύντομο χρονικό που παρατίθεται εδώ. Ευχαριστώ από καρδιάς την προσφιλή και σεβαστή Έφορο για τη γενναιόδωρη χειρονομία, η οποία με βοηθά να ξεπληρώσω ελάχιστο μέρος του χρέους μου προς τον Νίκο Ζαφειρόπουλο και την αγαπημένη Νάξο, το νησί που ένωσε τους τρεις μας με βιώματα και γνώση.

Οι φάκελοι που αφορούν τη Νάξο αναγράφουν στο εξώφυλλο λακωνικά το περιεχόμενό τους, με τον γνωστό δυσανάγνωστο γραφικό χαρακτήρα του Ζαφειρόπουλου και την —τόσο χαρακτηριστική για την εποχή του— προσθήκη τελείας πάνω από τον αριθμό 1 στις μετρήσεις και τις χρονολογίες. Εάν επιχειρήσει κανείς να παρακολουθήσει το υλικό αυτό χρονολογικά θα ξεκινήσει με το έτος 1959 και τη συστηματική ανασκαφή στον τυμβώδη γήλοφο Καμίνι, κατά την περίοδο του Νοεμβρίου¹

(εικ. 279, 280). Το ιδιαίτερο αυτό ταφικό σύνολο, αποτελούμενο από τέσσερις θαλαμωτούς τάφους λαξευμένους στα ήπια πρηνή του τηλεφανούς λοφίσκου, μια υπαίθρια ταφή και παιδικό λακκοειδή τάφο στην κορυφή του, κείται σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά από τη Γρόττα, την ακτή της αρχαίας πόλεως Νάξου (εικ. 281, 282), και σε απόσταση π. 500 μ. από τον λόφο Απλώματα, όπου ο Ν. Κοντολέων ανέσκαψε την ίδια περίοδο (1958, 1959) δεύτερη συστάδα μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων.²

Η δύσκολη ανασκαφή των τάφων του Καμινιού ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 1960, με τον κύριο Ζαφειρόπουλο συνεχώς παρόντα, επικουρούμενο πάντοτε από τις νεαρές πτυχιούχους Αρχαιολογίας Φωτεινή Παπαδοπούλου (μετέπειτα Ζαφειροπούλου) και Αγγελική Λεμπέση (εικ. 283).

279

Ο «τυμβώδης γήλοφος» του Καμινιού, όπου ο Ζαφειρόπουλος ανέσκαψε συστάδα μυκηναϊκών τάφων τα έτη 1959 και 1960.

280

Ανασκαφή στο Καμίνι, 1959. Χειρόγραφο μπλοκ σημειώσεων του Ν. Ζαφειρόπουλου.

1. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 16 (1960), 249–250.

2. Κοντολέων ΠΑΕ 1958, 228–229, ΠΑΕ 1959, 180–197. Για την ανασκαφή βλ. Χρ. Καρδαρά, *Απλώματα Νάξου. Κινητά ευρήματα τάφων Α και Β*, Αθήνα 1977. Α. Βλαχόπουλος, *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο: Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο, Τόμος Ι, Αρχαιογνωσία αρ. 4*, Αθήνα 2006. Α. Βλαχόπουλος, *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο: Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο, Τόμος ΙΙ, Αρχαιογνωσία αρ. 10*, Αθήνα 2012.

281 ←

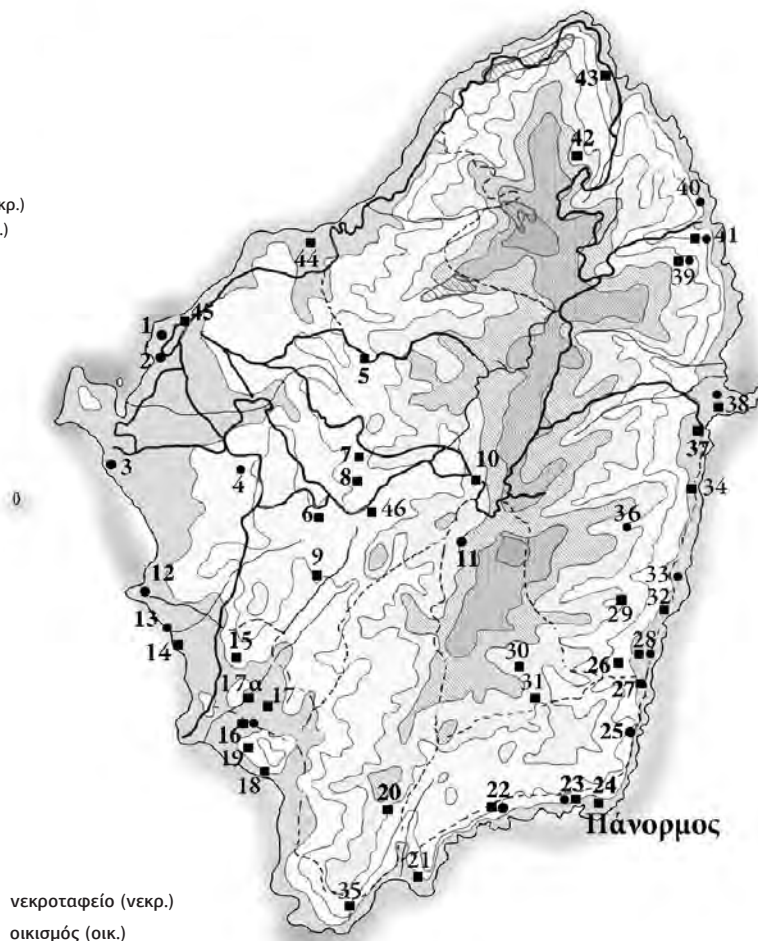
Αεροφωτογραφία της Χώρας Νάξου. Στο κατώτερο μέρος η νησίδα Παλάτια, στα αριστερά (ανατολικά) η παραλία Γρόττα και οι λόφοι Απλώματα, όπου η αρχαία πόλη και τα νεκροταφεία της. Στο αριστερότερο όριο της εικόνας, στον δρόμο προς τις Εγγαρές, η θέση του Καμινιού.

282 ↓

Χάρτης της Νάξου με τις αρχαιολογικές θέσεις που αναφέρονται στο κείμενο. (Ευγενική παραχώρηση Κικής Μπίρταχα και Νατάσας Αγγελοπούλου.)

1. Γρόττα (οικ.)
2. Παλάτια (οικ.)
3. Αγ. Άννα (οικ.)
4. Ριζοκαστελιά (οικ.)
5. Μέλανες (νεκρ.)
6. Αφεντικά (νεκρ.)
7. Ροδινάδες (νεκρ.)
8. Αγ. Ανάργυροι (νεκρ.)
9. Καμένο Μιτάτο (νεκρ.)
10. Φιλώτι (νεκρ.)
11. Σπήλαιο Ζα (οικ.)
12. Μικρή Βίγλα (οικ.)
13. Καστράκι (οικ.)
14. Πολίχνη-Μνημόρια (νεκρ.)
15. Λούρος-Αθαλάσσου (νεκρ.)
16. Φυρρόγες (νεκρ. + οικ.)
17. Λάκκουδες και 17α Λάκκουδες Α (νεκρ.)
18. Αγιασός (νεκρ.)
19. Ροόν (νεκρ.)
20. Φιώντας (νεκρ.)
21. Κέλη (νεκρ.)
22. Σπεδός (οικ. + νεκρ.)
23. Κορφάρι των Αμυγδαλιών (οικ. + νεκρ.)
24. Πάνορμος (νεκρ.)
25. Κορφή τ' Αρωνιού (οικ.)
26. Λούρος (νεκρ.)
27. Κλειδός (νεκρ.)
28. Ξερακώτηρο (οικ. + νεκρ.)
29. Μπεπέκου (νεκρ.)
30. Βαρδάκι (νεκρ.)
31. Αϊλάς (νεκρ.)
32. Κανάκη (νεκρ.)
33. Ψιλή Άμμος (οικ.)
34. Λυγαρίδια (νεκρ.)

35. Καρβουνόλακκοι (νεκρ.)
36. Βιλανού (οικ.)
37. Κάμπος της Μάκρης (νεκρ.)
38. Μουτσούνα (νεκρ. + οικ.)
39. Αβδελί (οικ. + νεκρ.)
40. Καμπί (οικ.)
41. Λυώνας (οικ. + νεκρ.)
42. Φερεντάκι (νεκρ.)
43. Απόλλωνας (νεκρ.)
44. Ακρωτήρι (νεκρ.)
45. Απλώματα (νεκρ.)
46. Τσικινιάδες (νεκρ.)

Καμίνι. (α) Ο Ν. Ζαφειρόπουλος, η Φ. Ζαφειροπούλου και η Αγγ. Λεμπέση αποκαλύπτουν ηθμωτή υδρία από τα εξωτερικά πρηνή των τάφων.

(β) Η Φ. Ζαφειροπούλου κατά την ανασκαφή.

(γ) Το συνεργείο της ανασκαφής και οι αρχές του τόπου.

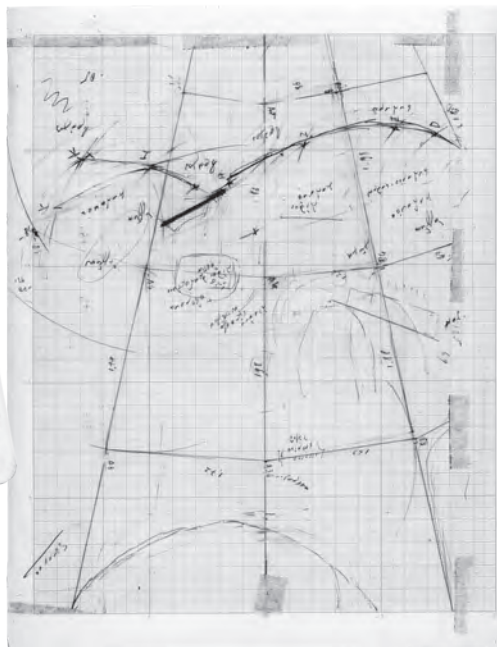
284

Καμίνη. Σχέδιο ταφής με τα συνοδευτικά της κτερίσματα.

285

Καμίνη. Σχέδιο με τις ανασκαφικές τομές και μετρήσεις.

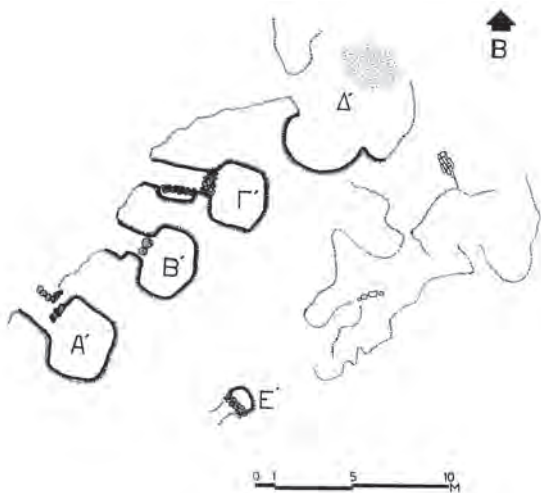

286

Καμίνη. Κάτοψη των θαλαμωτών τάφων Α, Β, Γ, Δ, του παιδικού λάκκου Ε και της υπαίθριας πυράς.

287

Καμίνη. Ο λάκκος Ε με την παιδική ταφή.

288, 289

Καμίνι. Οι υδρίες με προκοή που βρέθηκαν στα κράσπεδα του λόφου είχαν χρησιμοποιηθεί για ταφικές τελετουργίες. Σημαντικότερη είναι εκείνη που απεικονίζει χορό, ίσως προς τιμήν των νεκρών.

Διενεργήθηκε πάλι Νοέμβρη και Δεκέμβρη μήνα και κάτω από δύσκολες καιρικές συνθήκες,³ αλλά με τον πλέον συστηματικό τρόπο, όπως είχα εξ αρχής αντιληφθεί, μελετώντας για τη διατριβή μου (1990–1993) τα αναλυτικά και σαφή ημερολόγια του Νίκου Ζαφειρόπουλου, αλλά και όπως επιβεβαίωσα πρόσφατα, ανασύροντας σημαντικά τεκμήρια αυτής της ανασκαφής από το εδώ σχολιαζόμενο αρχείο του ανασκαφέα (εικ. 284). Ανάμεσα σε αυτά τα τεκμήρια, δημοσιεύονται εδώ σχέδια που αποτυπώνουν την ακριβή θέση των ευρημάτων σε χαρτί μιλλιμετρέ (εικ. 285), σε μια εποχή που σπάνια διαπιστώνεται τέτοια φροντίδα κατά την ανασκαφή μυκηναϊκών τάφων.

Ο Ν. Ζαφειρόπουλος είχε προβληματιστεί έντονα για τον ορθότερο τρόπο ανασκαφής του «γυλόφου» του Καμινιού, στα χαμηλά πρηνή του οποίου διαγράφονταν κατακρημνισμένοι οι θάλαμοι των τεσσάρων τάφων (Α, Β, Γ, Δ), ενώ σημαντικά ευρήματα ανασύρονταν σε επίπεδα σημεία της επιφάνειάς του, όπως μια πλούσια κτερισμένη υπαίθρια ταφή, που είχε συντελεσθεί σε παχύ στρώμα πυράς (εικ. 286), και ένας μικρός λάκκος (Ε) με παιδική ταφή (εικ. 287). Ηθμωτές υδρίες για ταφικές τελετουργίες, με σημαντικότερη εκείνη που απεικονίζει χορό, βρέθηκαν στα κράσπεδα του λόφου (εικ. 288, 289). Για να επιτύχει την καλύτερη ανασκαφική τεκμηρίωση του εξαιρετικά δύσκολου αυτού συνόλου επέλεξε τη χάραξη κανάβου τριγωνικών τομών, ξεκινώντας από την κορυφή του «τύμβου», και τον σταδιακό χωρισμό κάθε τριγωνικής επιφάνειας σε τραπεζοειδείς τομές, από τις γωνίες των οποίων λάμβανε τα απαραίτητα σταθερά σημεία για τη μέτρηση των συντεταγμένων κάθε ευρήματος (εικ. 290). Όταν τα περιγράμματα των θαλαμωτών τάφων άρχισαν να διακρίνονται με ασφάλεια (εικ. 291) και τα ευρήματα αναφαίνονταν στις συνάψεις των ομάδων τους, ο ανασκαφέας και οι δύο συνεργάτες του σχεδίαζαν τα κτερίσματα κατά χώραν (εικ. 292) και απέδιδαν σε ακριβή σχέδια τους πενιχρά διατηρημένους σκελετούς⁴ (εικ. 293, πάντοτε στα ίδια σπιράλ μπλοκάκια, με όλα τα «μολύβια» να συνοδεύονται από πίνακες εξαντλητικών μετρήσεων μεταξύ των σταθερών σημείων κάθε ευρήματος ή οστού (εικ. 294). Με βάση τα σχέδια αυτά και υπό την εποπτεία του Ζαφειρόπουλου εκπονήθηκαν τα γνωστά σχέδια των τάφων του νεκροταφείου από τη φοιτήτρια Αρχιτεκτονικής Ρένα Μπουρνιά, τα οποία δημοσιεύθηκαν στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1960.⁵

Η άριστη τεκμηρίωση της ανασκαφής του Καμινιού ολοκληρώθηκε με την καταγραφή της διαδικασίας συγκόλλησης και συντήρησης των αγγείων (εικ. 295) και την πλήρη καταγραφή όλων των ευρημάτων, τα οποία και φωτογραφήθηκαν (εικ. 296). Η ξεχωριστή ποιότητα μερικών φωτογραφικών λήψεων που έγιναν από τους επαγγελματίες φωτογράφους «Β. και Ν. Τομπάζης, Ψυχικό» ανέδειξε τα πλέον σημαντικά από τα ευρήματα της ανασκαφής, όπως το ζεύγος των πήλινων ειδωλίων θρηνωδών από τον Τάφο Γ (εικ. 297, 298) και το αρτιότερο διατηρημένο από τα τέσσερα χρυσά ελάσματα με την κατ' ενώπιον

3. Φ. Ζαφειρόπουλος, «Αναμνήσεις από τη Νάξο», *Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα* 21, 1985, 28. Βλαχόπουλος 2006, 350.

4. Βλαχόπουλος 2006.

5. Ζαφειρόπουλος ΠΑΕ 1960, 329–340. Βλ. Βλαχόπουλος 2006, 81, εικ. 7.

παιδική μορφή από τον Λάκκο Ε (εικ. 299). Οι φάκελοι γνωστών φωτογραφιών, όπου σημειώνονται εκτυπωμένες λήψεις της ανασκαφής και των ευρημάτων του Καμινιού (εικ. 300), και ο μεγάλος αριθμός φωτογραφιών που έκανε ο ίδιος μετά τη συντήρηση των ευρημάτων αποτυπώνουν το προσωπικό ενδιαφέρον του Ζαφειρόπουλου για την πληρότητα του αρχείου της έρευνας.⁶

Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι ο Ζαφειρόπουλος ολοκλήρωσε την ανασκαφή του Καμινιού ανασύροντας προσεκτικά όλο το σκελετικό υλικό των τάφων, το οποίο, λογικά, μεταφέρθηκε μια δεκαετία μετά στο νεοσύστατο Αρχαιολογικό Μουσείο Νάξου, που ιδρύθηκε το 1971 στο κτήριο του Τιμίου Σταυρού στο Κάστρο της Χώρας.⁷ Ωστόσο, παράγοντες άγνωστοι παρεισέφρησαν και συγκυρίες αρνητικές μεσολάβησαν, στερώντας την έρευνα από αυτό το σημαντικό σύνολο, που μυστηριωδώς δεν ανευρέθη ποτέ, όταν ο γράφων το αναζήτησε το 1990–1993, και συνεχίζει να το αναζητά έκτοτε. Από το ελάχιστο ανθρωπολογικό υλικό που διασώθηκε στα ασφαλή τσιγαρόκουτα, μαζί με τα μικροευρήματα της ανασκαφής, και από την μέτρηση του στροντίου που διενήργησε σε αυτό η ανθρωπολόγος Δρ Αργυρώ Ναυπλιώτη, προέκυψε το σημαντικό συμπέρασμα ότι οι νεκροί του Καμινιού ήταν γηγενείς Νάξιοι του 12ου και πρώιμου 11ου αιώνα π.Χ., και όχι επήλυδες από την ηπειρωτική Ελλάδα, που, όπως πιστευόταν παλαιότερα, είχαν εγκατασταθεί στο νησιωτικό Αιγαίο μετά την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων, περί το 1200 π.Χ.⁸ Στο ίδιο συμπέρασμα είχα οδηγηθεί ολοκληρώνοντας τη διδακτορική διατριβή μου, το 1995, από τη

μελέτη των ταφικών εθίμων και των κτερισμάτων των ταφικών συνόλων του Καμινιού,⁹ ωστόσο τα κατάλοιπα των ιδίων των νεκρών θα είχαν πολλά ακόμα να προσθέσουν γι' αυτούς.

Ένα μείζον τοπόσημο της αρχαίας —των ιστορικών χρόνων— Νάξου ταυτίζεται στο Γυμνάσιο της Χώρας, όπου τη δεκαετία του 1930 (κατά την ανέγερση του κτηρίου), και αργότερα (1951, 1954), η σκαπάνη του Ν. Κοντολέοντος είχε ανεύρει στοιχεία που τεκμηριώνουν Θεσμοφόριο Δήμητρας.¹⁰ Στον χώρο αυτό, επί «εφορείας» Ζαφειρόπουλου ανασκάπτονται δύο φρέατα: από τον ίδιο, το 1959 ή 1960, «*ἀρχαῖον φρέαρ ὀπισθεν τοῦ Γυμνασίου τῆς πόλεως*», το «*φρέαρ Γιαμπουρά*»¹¹ και από τον Χρ. Ντούμα το «*Φρέαρ Γυμνασίου*», το 1962¹² (εικ. 301, 302). Παρότι σωστικές, οι δύο ανασκαφές συμπληρώνουν με ευρήματα τον σημαντικό αυτό ιερό χώρο και προσθέτουν τεκμήρια που έχει ανάγκη η έρευνα για την αρχαία πόλη. Ας εστιάσουμε στην αναφορά του Ζαφειρόπουλου για την ανασκαφή που διεξήγε ο ίδιος το 1959 ή 1960 «*ὀπισθεν τοῦ Γυμνασίου*» και στον τρόπο με τον οποίον προσεγγίζει και τεκμηριώνει ένα εύρημα πλαστικής τέχνης από το αρχαίο πηγάδι (εικ. 303, 304). «*Ἀλλὰ τὸ πλέον ἀξιοσημείωτον καὶ περιεργον εὕρημα ἐκ τοῦ φρέατος εἶναι εἷς λίθος εἰς σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου, ὅστις ἐπὶ τῆς προσθίας ὀψεως φέρει ἀνάγλυφον παράστασιν πρωτογόνου τέχνης ἐμφανίζουσαν ἐντελῶς ἐπιπέδους μορφάς, χωρὶς πλαστικὴν διαμόρφωσιν. Παρίσταται γυμνὴ ἀνδρική μορφή τοξεύουσα πρὸς δεξιὰ καὶ ἔμπροσθεν αὐτῆς ἔλαφος καὶ λέων βαίνων ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν, ὀπισθεν δὲ ἀνωρθωμένος ὄφις. Ἐκ πρώτης ὀψεως*

6. Στον ανασκαφέα οφείλεται επίσης η πλήρης φωτογραφική τεκμηρίωση ολόκληρης της ανασκαφικής διαδικασίας, με τη βοήθεια μιας μηχανής Rollei, όπως θυμάται η Φωτεινή Ζαφειροπούλου. Το υποδειγματικό τακτοποιημένο (από τον Ζαφειρόπουλο) σύνολο των αρνητικών των εν λόγω λήψεων, όπως και τα πρωτότυπα ημερολόγια της ανασκαφής του Καμινιού, βρίσκονται στο Αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, η οποία είχε καλύψει οικονομικά την ανασκαφή του έτους 1960. Για τον λόγο αυτό η μεστή σοφών παρατηρήσεων έκθεση πεπραγμένων του Ζαφειρόπουλου δημοσιεύθηκε στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* του έτους εκείνου («Ανασκαφή Νάξου», ΠΑΕ 1960, 329–340).

7. Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου ΑΔ 21 (1966), Β2 386. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 26 (1971), Β2 464.

8. Α. Nafplioti, «The Demise of the Palatial System in the mainland and Residential mobility in the Aegean: A Refugee Mycenaean Elite on LH IIIC Naxos», στο Π. Καλογεράκου κ.ά., *Κυδάλιμος. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Γ.Σ. Κορρέ*, Σειρά Μονογραφιών AURA 4, Αθήνα 2021, 401–416.

9. Βλαχόπουλος 2006, 93–101. Βλαχόπουλος 2012, 398–405.

10. Ν. Μ. Κοντολέων 1931–1932: Παράρτημα του 14ου τόμου του *Αρχαιολογικού Δελτίου*. ΙΑ' αρχαιολογική περιφέρεια. Νάξος (ΑΔ 14 (1931–1932), 50). Βλ. Α. Σ. Σφυρόερα, «Φρέαρ Γυμνασίου 1954». Μία άγνωστη ανασκαφή στο ιερό Δήμητρος στη Χώρα της Νάξου» στο Β. Κ. Λαμπρινουδάκης, Α. Γ. Μενδώνη, Μ. Κουτσουμπού, Τ. Πανάγου, Α. Σ. Σφυρόερα, Ξ. Χαλαραμπίδου (επιμ.), *Έξοχος άλλων. Τιμητικός τόμος για την καθηγήτρια Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά*, Αθήνα 2021, 693–704.

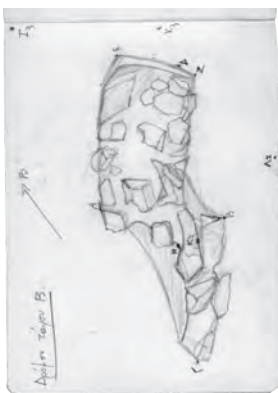
11. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 16 (1960), 250–251. βλ. Σφυρόερα 2021, 693, 699–701.

12. Ντούμας ΑΔ 18 (1963), Β2 275, πίν. 319–320.

290, 291, 292, 293, 294, 295
Καμίνι. Σχέδια τάφων,
ταφών και ευρημάτων που
εκπονήθηκαν κατά τη διάρκεια
της ανασκαφής.

297, 298 →

Καμίνι. Ζεύγος πήλινων
ειδωλίων (εμπρός και
οπίσθια όψη) θρηνηδών
γυναικών από τον
θαλαμωτό τάφο Γ.

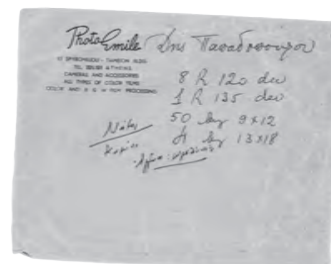
299 →

Καμίνι. Το αρτιότερα
διατηρημένο από τα τέσσερα
χρυσά ελάσματα με την κατ'
ενώπιον παιδική μορφή από
τον Λάκκο Ε.

300 →

Καμίνι. Στο αρχείο του Ν.
Ζαφειρόπουλου υπάρχουν
φάκελοι γνωστών
φωτογραφικών της Αθήνας,
που περιείχαν εκτυπωμένες
λήψεις της ανασκαφής και των
ευρημάτων του Καμινιού.

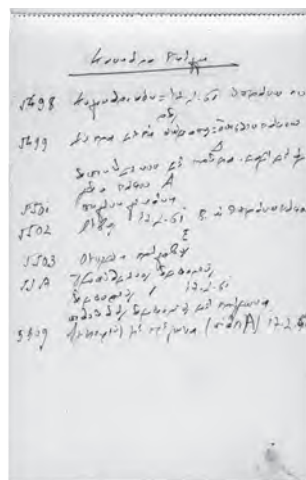
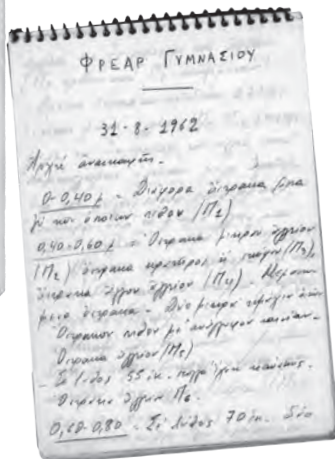

296 ↑

Καμίνι. Χρυσά ευρήματα από
το νεκροταφείο. Τα ελάσματα
ταυροκεφαλής πιθανόν
τεκμηριώνουν την εξέχουσα
κοινωνική θέση του νεκρού που
κτέριζαν.

301, 302
«Φρέαρ Γυμνασίου Νάξου»,
ανασκαφή έτους 1962.

303, 304
Λίθινο ανάγλυφο από την
ανασκαφή «όπισθεν του
Γυμνασίου» της Χώρας Νάξου.

305
Ημερολόγιο του Χρίστου
Ντούμα για την ανασκαφή στην
Καυκάρα Γκίλη.

306
Χειρόγραφες καταγραφές
και σημειώσεις του Ν.
Ζαφειρόπουλου για ευρήματα
από την Καυκάρα Γκίλη.

φαίνεται ἔργον τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰῶνος, ἀλλὰ σύγκρισις πρὸς ἄλλα ἰωνικὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἡ πηλίνη ἀσπίς τῆς Σάμου (AM 1933, Beil. 37,3) ἢ τὸ ἐπιτύμβιον τῆς Πάρου, εἰς τὰ ὁποῖα γίνεται ἀκόμη αἰσθητὴ ἡ γεωμετρικὴ κληρονομία, δεικνύει ὅτι ὀλίγη συγγένεια ὑπάρχει. Ἀλλὰ καὶ ἡ πρακτικὴ σημασία τοῦ ἀναγλύφου παραμένει ἀκαθόριστος, διότι δὲν παρατηροῦνται τόρμοι ἢ ἄλλα ἔννη τῆς χρήσεως». Στον οικεῖο φάκελο, καὶ μετὰ τὴν γνωστὴν τάξιν, ὁ Ζαφειρόπουλος φωτογραφίζει με ἐπιμέλεια καὶ στὶς σημειώσεις του ἐπεξεργάζεται σκόλια γιὰ τὸ εὕρημα, τὸ ὁποῖο παρόλῃ τὴν πρώτη μεστὴ προσέγγισιν θὰ στερηθεῖ περαιτέρω ἐπεξεργασίας ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα του, ὅπως τόσα ἄλλα ἔργα τῆς ἀρχαιότητος, εἴτε ἀπὸ σεμνότητα, εἴτε ἀπὸ ἐπιθυμίαν νὰ μὴν ἐμφανίσῃ μιὰ μελέτη που δὲν ἦταν τοῦ ἰδανικοῦ γιὰ ἐκεῖνον ἐπιπέδου.

Σε διακριτοὺς φακέλους τοῦ ἀρχείου Ζαφειρόπουλου ὑπάρχουν τὰ τεκμήρια τῆς ἀνασκαφῆς στὴν Καυκάρᾳ Γκίλῃ (Γκύλη). Τὸ ἔτος 1961 διενεργήθηκε σωστικὴ ἀνασκαφὴ στὴν θέσιν, ἡ ὁποία βρίσκεται πρὸς ἀνατολὰς ὁρίου τοῦ πολεοδομικοῦ ἰστού τῆς Χώρας, σε ἐπαφὴ (σήμερα) μετὰ τὸν περιφερειακὸ δρόμον τῆς Νάξου, ἀλλὰ ἡ ὁποία τότε ἦταν εὐρεῖα κτηνοτροφικὴ ἐκτασὴ (=καυκάρᾳ) ἐκτὸς πόλεως, που ἔπρεπε νὰ ἐρευνηθεῖ, ἐπειδὴ κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ κεντρικοῦ ἀγωγοῦ ὑδροδοσίας εἶχαν ἐλθεῖ στὸ φῶς ἀρχαῖοι τάφοι. Τὴν ἀνασκαφὴ ἐπόπτευσε ὁ Νίκος Ζαφειρόπουλος, ἀλλὰ διενήργησαν ὁ νεαρὸς ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων Χρ. Ντούμας καὶ ἡ φοιτήτρια Λουίζα Πολυχρονίδου, συντάσσοντας (καὶ παραδίδοντας στὸν ἀνασκαφέα) υποδειγματικὸ ἡμερολόγιον (εἰκ. 305, 306). Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τοὺς χειρόγραφους καταλόγους, ὁ ἴδιος μερίμνησε γιὰ τὴν καταγραφὴν τῶν εὐρημάτων, ἐνῶ ἡ ἀνασκαφὴ φαίνεται νὰ τὸν ἀπασχόλησε γιὰ καιρὸ, δεδομένου ὅτι στὶς σχετικὰς σημειώσεις, που κατανέμονται σε δύο φακέλους, ὑπάρχουν ἀναλυτικὲς μετρήσεις, σκίτσα καὶ πλήθος φωτογραφιών. Ἡ ἀνασκαφὴ, που διενεργήθηκε κατὰ τὸ μήκος τοῦ ἀγωγοῦ καὶ εἶχε τὴ μορφὴ στενῆς τάφρου, καὶ γι' αὐτὸ ὀνομάστηκε «τάφρος ὑδραγωγείου», ἔφερε στὸ φῶς ἀριθμὸ κιβωτιόσχημων τάφων καὶ ταφικῶν πύλων, τὰ κτερίσματα τῶν

ὁποίων καταγράφηκαν (εἰκ. 307) καὶ φωτογραφήθηκαν (εἰκ. 308).

Ἀπὸ τὴν ἐν λόγω ἀνασκαφὴν, στὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον δὲν μεταφέρεται τὸ τοπωνύμιον Καυκάρᾳ Γκίλῃ (Γκύλη), οἱ πολλαπλὲς γραφές του οὐοῖου τεκμηριώνουν τὴν προφορικότητά του. Ὁ Ζαφειρόπουλος ἀναφέρεται στὴν ἀνασκαφὴ 4 τάφων, σε σωστικὴ ἀνασκαφὴ «500μ. πρὸς Β τῆς πόλεως», «κατὰ τὴν δημοσίαν ὁδὸν πρὸς Ἑγγαρές» με σημαντικὰ εὐρήματα ἱστορικῶν χρόνων, κυρίως μελανόμορφων ἀγγείων,¹³ βάσει τῆς ὁποίας «ἐγεννήθη λοιπὸν ἡ ἐλπίς ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ ἐκτεταμένον νεκροταφεῖον ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἀντίστοιχον τοῦ νεκροταφείου τῆς γεωμετρικῆς κυρίως ἐποχῆς, τὸ ὁποῖον ἔχει διαπιστωθῇ κατὰ τὴν Α. ἔξοδον ἐκ τῆς πόλεως». «Κατόπιν τουτοῦ ἀνελήφθη συστηματικωτέρα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα», τὸ φθινόπωρον τοῦ ἰδίου ἔτους (1961), που διενεργήθηκε, πάλι, ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ Χρ. Ντούμα καὶ τὴ φοιτήτρια δίδα Λ. Πολυχρονίδου, καὶ ἡ ὁποία ἀπέδωσε 23 τάφους, ἀλλὰ με πενιχρὰ ἀποτελέσματα.¹⁴ Ἡ συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ ἔχει ἐπίσης πολὺ καλὴ τεκμηρίωσιν σε ἡμερολόγια (εἰκ. 309, 310) καὶ φωτογραφικὸ υλικό.

Ἡ ἔρευνα στὴν Καυκάρᾳ Γκίλῃ ὑπῆρξε μεν σωστικὴ ἀλλὰ ἀπνεχεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ζαφειρόπουλου νὰ ἐξερευνήσῃ τὴν περιοχὴν, ὅπου στὴν πλησιόχωρον θέσιν Καμινάκι ὁ Χρ. Καρούζος καὶ ὁ Ν. Κοντολέων εἶχαν ἀνασκάψῃ σημαντικὸ ἀρχαϊκὸ ἱερό,¹⁵ «ἴσως τὸ Δῆλιον τῆς Νάξου», κατὰ τὸν Ζαφειρόπουλον.¹⁶

Τὸ σπινθὴρ τετράδιον μετὰ τὸ γαλάζιον ἐξώφυλλον, που καταγράφει τὴν ἀνασκαφὴν στὴν Καυκάρᾳ Γκίλῃ (λ) τοῦ 1961 (εἰκ. 311), φιλοξενεῖ μετὰ τὸν γραφικὸν χαρακτῆρα τοῦ Χρίστου Ντούμα τὶς ἐρευνες που ὁ νεοδιόριστος ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων ἀνέλαβε στὴν περιοχὴν τοῦ Σαγκριοῦ καὶ τῆς Ἀγισσοῦ, ὅπου ἀρχαιοκάπηλοι εἶχαν συλλέξῃ μέγαλον ἀριθμὸν τάφων στὰ νεκροταφεῖα τῶν θέσεων Ἁγίου Ἀνδργυροῦ καὶ Ροδινάδες («παρὰ τὸ Σαγκρί»), καὶ στὸ νεκροταφεῖον στὶς Λάκκουδες (θέσεις Α καὶ Β) τῆς περιοχῆς τῆς Ἀγισσοῦ (εἰκ. 312–314). Οἱ συστηματικὲς ἐκεῖνες ἀνασκαφές, μετὰ τὸ ἐργατικὸν προσωπικὸν καὶ μὴν ἐγγυάται πάντοτε τὴν καλύτερην κοινωνικὴν

13. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 17 (1961–1962), Β 271. Δὲν εἰκονογραφοῦνται οἱ τάφοι καὶ τὰ εὐρήματα.

14. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 17 (1961–1962), Β 271–272, πίν. 324α–β.

15. Χρ. Καρούζος, Ν. Κοντολέων ΠΑΕ 1937, 115, 122. Χρ. Καρούζος ΠΑΕ 1939, 119–124.

16. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 17 (1961–1962), Β 271.

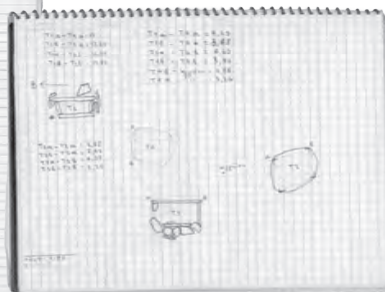
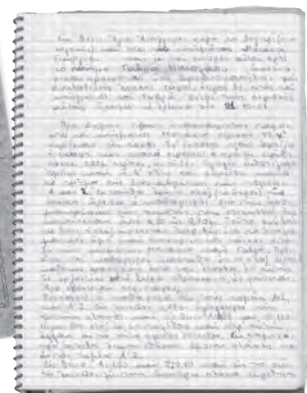
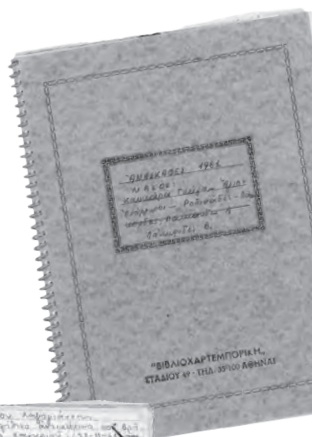
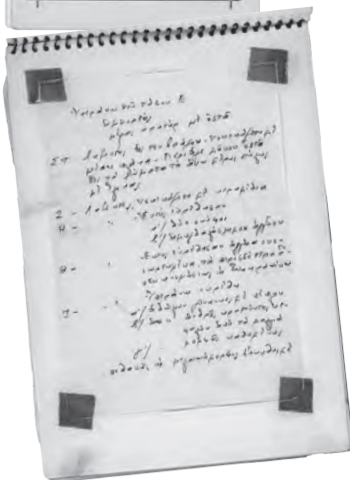
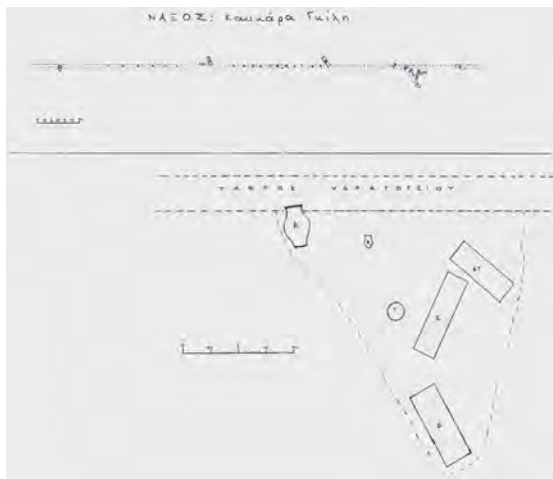

307

Τοπογραφικό σκίτσο του
Χρ. Ντούμα για την ανασκαφή
στην Καυκάρα Γκίλη.

308

Ταφικός πίθος από το
νεκροταφείο στη θέση
Καυκάρα Γκίλη.

309, 310 ↑

Χειρόγραφες σημειώσεις του
Ν. Ζαφειρόπουλου για την
ανασκαφή στην Καυκάρα Γκίλη.

311-315 →

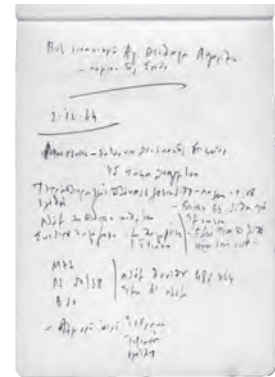
Ημερολόγιο ανασκαφών που
διενήργησαν οι Χρ. Ντούμας
και Λ. Πολυχρονίδου στη Νάξο.
Στην εικ. 315 χειρόγραφη λίστα
του Χρ. Ντούμα με τα ονόματα
και τις επιδόσεις των εργατών.

συμπεριφορά (εικ. 315), πέρασαν στα πεπραγμένα του Αρχαιολογικού Δελτίου του 1961/1962¹⁷ υπογεγραμμένες από τον ανασκαφέα τους, χωρίς καν εισαγωγικό κείμενο του Εφόρου (σε εποχές που κάτι τέτοιο ήταν αδιανόητο για τα ήθη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας), τεκμήριο του συναδελφικού σεβασμού και της βαθιάς δημοκρατικότητας του χαρακτήρα εκείνου. Το υλικό των εν λόγω ανασκαφών, επιπλέον, παραχωρήθηκε αμέσως από τον Ζαφειρόπουλο στον ανασκαφέα τους, ο οποίος λίγα χρόνια αργότερα το περιέλαβε στη διδακτορική διατριβή του, που, ως μονογραφία, συνιστά έως σήμερα τη βασικότερη συστηματική καταγραφή των Πρωτοκυκλαδικών ταφικών εθίμων.¹⁸

Το 1963 οι ανασκαφικές έρευνες στη Νάξο «ἀποβλέπουσαι κυρίως εἰς τὴν διάσωσιν τῶν ἀρχαίων ἀπὸ τὴν καταστρεπτικὴν δραστηριότητα τῶν ἀρχαιοκαπήλων» γίνονται «μὲ τὴν βοήθειαν τῆς πτυχιούχου ἀρχαιολογίας δ. Ἰ. Κουλεϊμάνη καὶ τοῦ φοιτητοῦ κ. Στεφάνου Ψαρρᾶ καὶ μὲ τὴν συμπράστασιν πάντοτε τοῦ ἀκαμάτου καὶ ἀνιδιοτελοῦς φίλου τῶν ἀρχαίων, τ. φύλακος Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Γαβαλλᾶ», διενεργούνται πλέον ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ Χρῆστο Ντούμα.¹⁹ Οἱ υπηρεσιακὲς προτεραιότητες τοῦ ἔτους ἐκείνου φέρνουν τὸν Ζαφειρόπουλο νὰ ανασκάπτει νεκροταφεῖα ἱστορικῶν χρόνων στὴν Πάρο καὶ τὴν Ἰκαρία καὶ νὰ ἀποκαλύπτει τοιογραφίες σὲ οἰκία «πρὸ τῆς Οἰκίας τοῦ Λόφου» τῆς Δήλου, οἱ ὁποῖες «ἐξήχθησαν ὑπὸ τοῦ μουσειακοῦ καλλιτέχνου κ. Α. Μαργαριτῶφ».²⁰ Τα ἐπιστημονικὰ τοῦ ἐνδιαφέροντα τὸν ἔχουν στρέψει ἤδη ἀπὸ τὸ 1961 στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ νεκροταφείου τῆς Σελλάδας στὴν Ἀρχαία Θήρα.²¹

Τὸ 1964 ὁ Ζαφειρόπουλος ἐπανέρχεται στὴ Νάξο. Στὸ εισαγωγικὸ κείμενο περὶ τῶν δράσεων τῆς Αρχαιολογικῆς Υπηρεσίας, σημειώνει «Τὸ κύ-

ριον πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἐξακολουθεῖ νὰ ἀντιμετωπίζῃ ἡ Ὑπηρεσία ἐν Νάξῳ, εἶναι ἡ περιστολὴ τῶν καταστροφῶν τῆς ἀρχαιοκαπηλίας, ἥτις εὐνοεῖται ἐκ τῆς κατὰ τὸν συρμὸν τῶν τελευταίων χρόνων μεγάλης ζητήσεως πρωτοκυκλαδικῶν ἀρχαιοτήτων εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ ἐκ τῆς εὐκολίας ἀνασκαφῆς τῶν προϊστορικῶν τάφων εὐρισκόμενων εἰς μικρὸν βάθος ἐντὸς τοῦ ἐδάφους, ὥστε νὰ ἀποκαλύπτονται μὲ τὴν ἐπέκτασιν τῆς γεωργικῆς καλλιέργειας. Ἄλλωστε εἰς τὴν νῆσον ὑπάρχει παλαιὰ παράδοσις τυμβωρυχίας».²² Ὁ Ἐφορος Κυκλάδων υπενθυμίζει ὅτι «ἀπὸ τοῦ ἔτους 1961 ἤρχισαν νὰ ἐνεργοῦνται πρὸληπτικαὶ ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν ὑπαιθρον τῆς νήσου, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα εἶχε διακοπῇ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλ. Στεφάνου», ἀναφέρει ὅτι «σημαντικὴν ἐπίδρασιν διὰ τὴν διάσωσιν ἀρχαίων εὐρισκόμενων εἰς τὰς χεῖρας τῶν χωρικῶν ἤσκησε καὶ ἡ ἴδρυσις Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς ἐν Ἀπειράνθῳ, ἥτις διήγειρε τὴν τοπικὴν φιλοτιμίαν καὶ εἰς βραχὺ χρονικὸν διάστημα περιέλαβε μέγαν ἀριθμὸν ἐν πολλοῖς ἀξιολόγων ἀντικειμένων», μεταξύ τῶν ὁποίων «τὸ σημαντικώτερον ἀπόκτημα ἦσαν αἱ πλάκες μετ' ἐπικρουστων παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν ἄγνωστον μέχρι τοῦδε κεφάλαιον τῆς πρωτοκυκλαδικῆς εἰκονογραφίας» καὶ ἐπαινεῖ τὴν «ἀνεκτίμητον συμβολὴν» που «προσέφερεν ὁ ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ ἀκαταπόνητος ἐρευνητικὴ δραστηριότης τοῦ συνταξιούχου καθηγητοῦ κ. Μ. Μπαρδάνη».²³ Στὴ συνέχεια σαρώνει τὴν τοπογραφία τῶν λαθρανασκαμμένων Πρωτοκυκλαδικῶν νεκροταφείων τοῦ ἀνατολικοῦ παράκτιου τμήματος τοῦ νησιοῦ «πρὸς Ν. τοῦ ὄρμου τῆς Μουτσούνας» (Μάκρη, Στενὸ Λυγαριδίων) καὶ στὴ Μουτσούνα, «ἐπὶ τῆς κλιτύος, ἥτις κεῖται πρὸς Δ. τῆς θέσεως, ἔνθα εἶχεν ἐνεργηθῇ ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ τοῦ Κλ. Στεφάνου [...] εὐρέθη ὅτι ὑπελείπετο εἷς μόνον ἀσύλητος τάφος».²⁴ Ὁ τάφος περιγράφε-

316

Σημειώσεις τοῦ Ν. Ζαφειρόπουλου (2.12.1964) κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Πρωτοκυκλαδικοῦ τάφου στὴ Μουτσούνα.

17. Ντούμας ΑΔ 17 (1961–1962), Β 272–274, σκ. 1, πίν. 331–334.

18. C. Dumas, *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades. Studies in Mediterranean Archaeology* 48, Göteborg 1977.

19. Ντούμας ΑΔ 18 (1963), Β2 275. Η «πτυχιούχος ἀρχαιολογίας» που συνεπικουρεῖ τὸ ἔργο τῆς Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων εἶναι βεβαίως ἡ Ιουλία Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου, τότε 24 ἐτῶν. Ὁ Νάξιος φιλόλογος Στέφανος Ψαρρὰς μετείχε ἤδη ἀπὸ μαθητῆς τοῦ Γυμνασίου στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Καμινίου (1959–1960), παραμένοντας ἐνεργὸς βοηθὸς κάθε ἀρχαιολογικῆς ἐργασίας στὸ νησί καὶ στα χρόνια τῶν πανεπιστημιακῶν σπουδῶν του, βλ. Α. Βλαχόπουλος, «Μυκηναικὴ Νάξος. Μνήμη Ν. Ζαφειρόπουλου καὶ Ν. Κοντολέοντος», *Ναξιακά* 4 (44), 2002, 58–68.

20. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 18 (1963), Β2 273–274, πίν. 314–318.

21. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 17 (1961–1962), Β 268–271, πίν. 3246–330.

22. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 20 (1965), Β3 505.

23. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 20 (1965), Β3 505. Οἱ Πρωτοκυκλαδικὲς ἐπικρουστὲς πλάκες μαρμάρου με σημαντικὲς παραστάσεις εἶχαν δημοσιευθεῖ τὸ ἴδιο ἔτος (1965) ἀπὸ τὸν Χρ. Ντούμα στὴς Μελέτες τοῦ ΑΔ 20 (1965), Α 41–64.

24. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 20 (1965), Β3 505, πίν. 638δ.

317

Ο τάφος της Μουτσούνας (ανασκαφή 1964). «Είχε σχήμα σχεδόν ὀρθογώνιον, μήκ. 0,72 καὶ πλάτ. 0,50 μ. —τὸ βάθος ἦτο μικρόν, μόλις 0,30 μ. Τὰ τοιχώματα ἀπετέλουν, ὡς συνήθως, πλάκες ἐκ σχιστόλιθου καὶ δι' ὁμοίας πλακὸς ἦτο ἐστρωμένον καὶ τὸ

δάπεδον. Τὰ ὀλίγα σωζόμενα λείψανα ὁστῶν ἐδείκνυνον ὅτι ὁ νεκρὸς εἶχε ταφῇ εἰς τὴν τυπικὴν διὰ τὴν ἐποχὴν στάσιν ὀκλάζοντος. Ἐντὸς τοῦ τάφου εὑρέθησαν μόνον δύο θαλάσσια κογχύλια καὶ μία λεπίς ὀψιανοῦ. Εἰς τὴν μικρὰν ἐπίπεδον ἔκτασιν ὑπεράνω τῶν τάφων διεπιστώθησαν λείψανα μικρᾶς προϊστορικῆς ἐγκαταστάσεως,

ἀλλ' ἡ καταστροφὴ ἐκ τῆς καλλιέργειας καὶ τῆς ἐξαγωγῆς λίθων δὲν φαίνεται νὰ ἔχη ἀφήσει πολλὰ πράγματα εἰς τὴν θέσιν των. Εἰς τὸν χώρον περισυνελέγη μία χαλκῇ σμίλῃ» (Ν. Ζαφειρόπουλος, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 20 (1965), Β3 505, πίν. 638δ).

318

Λυγαρίδια. Στη θέση Καρβουνόλακκοι ο Ν. Ζαφειρόπουλος ανέσκαψε διμερή μυκηναϊκή «αγροικία» με κιβωτιόσχημο τάφο στο δάπεδό της.

319

Λυγαρίδια. Κτιστός μυκηναϊκός τάφος.

ται στις σημειώσεις (2.12.64), δίνονται οι μετρήσεις λεπτομερώς και φωτογραφίζεται (εικ. 316, 317).

Η ανασκαφική έρευνα του 1964 στην ύπαιθρο Νάξου που τεκμηριώνει αναλυτικότερα το αρχείο Ζαφειρόπουλου είναι αυτή στις πλησιόχωρες θέσεις Καρβουνόλακκοι και Λυγαρίδια της ανατολικής ακτής του νησιού και κοντά στη Μουτσούνα, η οποία διενεργήθηκε τον Νοέμβριο του έτους εκείνου, αλλά η οποία έμεινε αδημοσίευτη περαιτέρω. Η αναφορά στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον* του 1965²⁵ δίνει μια σύντομη, αλλά πλήρη αναφορά για την ανασκαφή ενός διμερούς μυκηναϊκού κτηρίου («αγροικίας») με κιβωτιόσχημο τάφο στο δάπεδό του (εικ. 318) στους Καρβουνόλακκους, και ενός κτιστού μυκηναϊκού τάφου σπάνιου αρχιτεκτονικού τύπου (εικ. 319, 320), στα Λυγαρίδια, το αρχείο, ωστόσο, προσφέρει σημαντικά στοιχεία για την ανασκαφή της αγροικίας, όπως ακριβείς μετρήσεις των κατασκευών (εικ. 321), σχέδια (εικ. 322, 323) και καλές σειρές φωτογραφιών των μη κινητών και των κινητών ευρημάτων. Στο αρχείο της ανασκαφής, η οποία υπήρξε σχεδόν επιφανειακή, αφού τα μνημεία ανευρέθησαν ελάχιστα κάτω από την επιφάνεια του αγρού, ο Ζαφειρόπουλος αποδεικνύεται συστηματικός και μεθοδικός ανασκαφέας, αφαιρώντας την επίκωση σε επάλληλους ορίζοντες, από τους οποίους ανασύρει τα ευρήματα σε ομάδες, διακρινόμενα σε κεραμική (Π) και λίθινα (Λ). Επίσης, παρακολουθεί τη συντήρηση των ελάχιστων ευρημάτων φωτογραφίζοντας μια συμπληρωμένη υψίποδη άβαφη κύλικα, που δίνει το χρονολογικό στίγμα του κτηρίου (εικ. 324). Στα μπλοκάκια της έρευνας βρίσκει κανείς την προβλεπόμενη λίστα με τα ονόματα και τα μεροκάματα των εργατών, αλλά και με τα απαραίτητα τρόφιμα που πρέπει να παραγγελθούν (εικ. 325). Οι θέσεις Καρβουνόλακκοι και Λυγαρίδια παραμένουν έκτοτε ανεξερεύνητες, αποτελώντας τις μοναδικές γνωστές μυκηναϊκές θέσεις της ναξιακής υπαίθρου, και γι' αυτό τα

στοιχεία που προστίθενται εδώ αξιολογούνται ως σημαντικά.²⁶

Με αφορμή την ανασκαφική έκθεση για τον τάφο και την οικία, ο Ζαφειρόπουλος, κατά τη συνήθη του πρακτική, μετά από την παράθεση των αρχαιολογικών δεδομένων, προσεγγίζει ερμηνευτικά τα δύο ευρήματα: «αἱ πεδινὰ ἐκτάσεις τῆς ἀνατολικῆς παραλίας ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν ὄρμον τῆς Μουτσούνας προσεῖλκυσαν εἰς τὴν ἐγκατάστασιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν ἐνὸς μικροῦ ἀγροτικοῦ συνοικισμοῦ». Καταλήγει δε ως εξής, λακωνικά και εύστοχα: «κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, ἀντιθέτως πρὸς τὴν πυκνότητα, ἀλλὰ καὶ τὴν διασπορὰν τῶν πρωτοκυκλαδικῶν συνοικισμῶν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς νήσου, ἡ ἀνάπτυξις ἐνὸς σημαντικοῦ κέντρου εἰς τὴν θέσιν τῆς πόλεως τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἴσως καὶ ἡ ἔλλειψις ἀσφαλείας εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου φαίνεται ὅτι ἀπερρόφησαν τὴν ζωὴν τῆς ὑπαιθρου»,²⁷ συντασσόμενος με τα συμπεράσματα του ανασκαφέα του «μυκηναϊκοῦ ἄστεως» της Γρόττας, του Ν. Κοντολέοντος, και ὅσα θα ακολουθήσουν αργότερα, όταν ο κύριος οικισμός της Νάξου θα ερμηνευθεῖ ως προϊόν «συνοικισμοῦ».²⁸

Φιάλη συγκολλημένη και συντηρημένη, Πρωτοκυκλαδική περιόδου, χωρίς στοιχεία ταυτότητας, που υπάρχει στον φάκελο των Λυγαριδίων, ἴσως συνιστά εύρημα ή παράδοση από τα νεκροταφεία των περιοδεύσεων της χρονιάς εκείνης (εικ. 326).

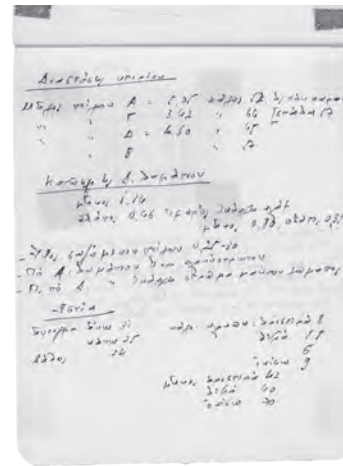
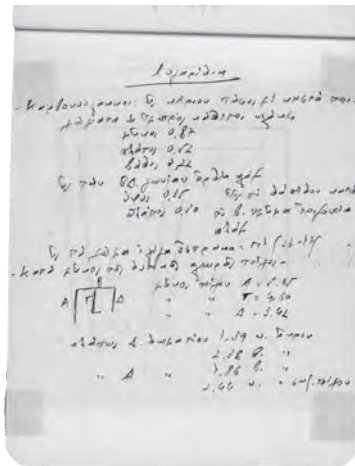
Το 1964 βρίσκει τον Ζαφειρόπουλο ενεργό και στην επίσης σοβαρά πληττόμενη από τη μάστιγα της αρχαιοκαπηλείας περιοχή της Αγιασού. «Εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν παραλίαν τῆς Νάξου δύο πρωτοκυκλαδικὰ νεκροταφεῖα ἔχουν συληθῇ ὅχι πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἰς θέσιν Ροός, ὅπου εἶχε παλαιότερον ἐνεργήσῃ ἀνασκαφὰς ὁ Κλ. Στέφανος, καὶ Ἀγιασόν. Ἐνταῦθα μόνον εἷς τάφος διεσώζετο ἀσύλητος, ἀλλ' οὐδὲν κτέρισμα περιεῖχε. Ἦτο τοῦ συνήθους τραπεζοειδοῦς σχήματος καὶ εἶχε τὴν στενὴν πλευρὰν κτιστήν. Μῆκ. κατὰ τὴν μακρὰν πλευρὰν 0,94, πλάτ. 0,53 καὶ βάθ. 0,57. Τὸ δάπεδον ἦτο πλακό-

25. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 20 (1965), Β3 506: Λυγαρίδια, μυκηναϊκή οικία πίν. 639, 640α / Λυγαρίδια, θαλαμοειδής τάφος πίν. 640β. Βλ. Βλαχόπουλος 2006, 79, 93, εικ. 8–11.

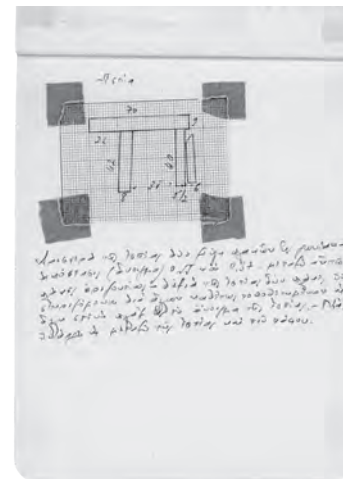
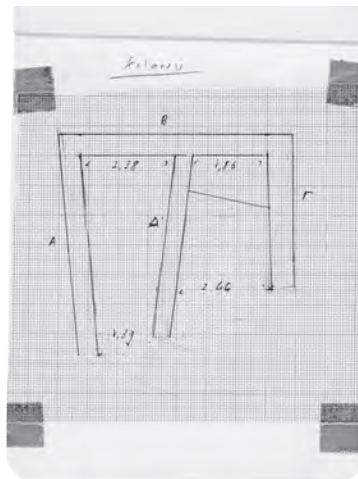
26. Α.Γ. Vlachopoulos, «Naxos in the Mycenaean Age» στο Α. Angelopoulou (επιμ.), *From Homer's World. Tenos and the Cyclades in the Mycenaean Age, Tenos, Museum of Marble Crafts*, 12/7–14/10/2019, Catalogue, Αθήνα 2019, 443–545. Από τον τάφο των Λυγαριδίων προέρχεται ένα θήλαστρο: Βλαχόπουλος 2006, 130, πίν. 121 (Αρχαιολογική Συλλογή Απειράνθου αρ. 245).

27. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 20 (1965), Β3 506.

28. Βλαχόπουλος 2012, 391–394. Α. Vlachopoulos, «Neither far from Knossos nor close to Mycenae. Naxos in the Middle and Late Bronze Age Aegean», στο Ε. Gorogianni et al. (επιμ.), *Beyond Thalassocracies: Understanding processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2016, 127.

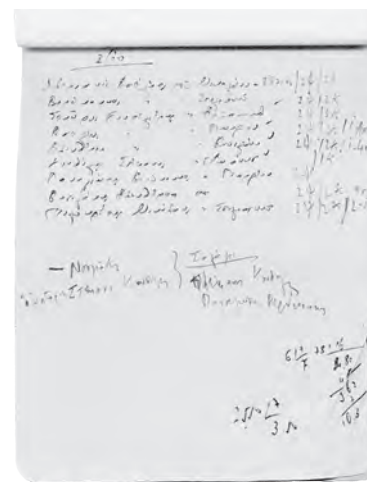

320-323
Λυγαρίδια. Σημειώσεις και σχέδια από την ανασκαφή.

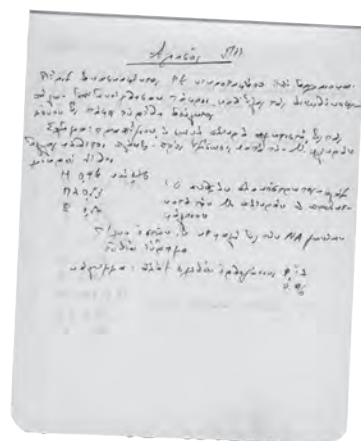
324
Μυκηναϊκή κύλικα από την «αγροικία» στους Καρβουνόλακκους.

325 →
Κατάλογος εργατών της ανασκαφής στα Λυγαρίδια και λίστα με τρόφιμα που δίνονται ως παραγγελία.

326
Πρωτοκορινθιακή φιάλη.

327

Αγιάσος. Πρωτοκυκλαδικό
νεκροταφείο. Στο πρώτο πλάνο
ο ασύλτος τάφος.

328

Σημειώσεις του
Ν. Ζαφειρόπουλου για
τις έρευνες στην Αγιάσος.

329

Ροός. Το συλημένο
Πρωτοκυκλαδικό νεκροταφείο.

330

Παράκτιο αμμώδες τοπίο στο Αλυκό.

331-333

Τοπία με συλημένους τάφους
στ' Αθαλάσσου.

334-336

Κατεστραμμένοι τάφοι στην
εξοχή της Νάξου.

337
Ελαιόφυτο τοπίο
των Μελάνων.

στρωτον καὶ ἄλλη πλάξ κατὰ τὴν νοτιάν πλευράν
ὑπῆρχεν ἓν εἶδει προσκεφαλαίου. Ἡ κεφαλὴ τοῦ νε-
κροῦ εὐρίσκετο εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν»²⁹ (εικ.
327, 328).

Στο αρχεῖο των φακέλων Ζαφειρόπουλου
υπάρχει μια λήψη του συλημένου νεκροταφείου
στον Ροό με τρεις ανδρικές μορφές (εικ. 329).
Εκείνος με την τραγιάσκα είναι πιθανόν ο εργάτης
των ανασκαφών στην περιοχή, ο καλοντυμένος με
τη γραβάτα φαίνεται επισκέπτης, ο τρίτος είναι νε-
ότερός του. Προφανώς ο Ζαφειρόπουλος είναι ο
φωτογράφος, που εκείνη την εποχή χειρίζεται την
αξιόπιστη γερμανική Rollei.

Οι ίδιες μορφές εμφανίζονται σε λήψη που γί-
νεται σε χαρακτηριστικό αμμώδες-παράκτιο τοπίο
στο Αλυκό (εικ. 330). Ο πρώτος άνδρας κρατάει
κυνηγετικό όπλο και δίπλα στον δεύτερο υπάρχει
δερμάτινη τσάντα, πιθανότατα του Ζαφειρόπου-
λου, την οποία δεν αποχωρίζοταν ποτέ. Στην ίδια
σειρά φωτογραφιών, σε φάκελο υπό τον χειρόγρα-
φο τίτλο «Νάξος – Περιοδεία» υπάρχουν λήψεις
λαθρανασκαμμένων Πρωτοκυκλαδικών τάφων
στ' Αθαλάσσου και λιθωσσωρού κάτω από κέδρο,
ίσως από αντίστοιχη δραστηριότητα, με την ένδειξη

«Βερνίκου» (εικ. 331–333). Επίσης τρία αγροτικά
τοπία με ανάλογο θεματικό ενδιαφέρον, που δεν
ταυτίζονται, τα δύο με άνδρες δίπλα σε κατεστραμ-
μένους τάφους (εικ. 334–336). Μάλιστα, εκείνος
με το μουλάρι έχει μπει μέσα στον κιβωτιόσχημο
τάφο, γύρω από τον οποίον τα χώματα είναι ακόμα
φρεσκοσκαμμένα. Οι λήψεις από τη ζωή στη να-
σιακή ύπαιθρο και τα τοπία των λαθρανασκαφών
(υπομνηματίζονται με μολυβάκι στην πίσω όψη
κάθε εκτύπωσης) είναι αξιοσημείωτης αισθητικής
και φωτογραφικής αξίας και υπομνηματίζουν με
τον καλύτερο τρόπο τα όσα περί αρχαιοκαπηλείας
ο Έφορος θα γράψει στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον*
του έτους εκείνου.

Το ίδιο έτος «παρά τὸ χωρίον Μέλανες ἀνεσκάφη
εἷς ἀγροτικὸς συνοικισμὸς κλασσικῆς ἐποχῆς», φωτο-
γραφία του οποίου δεν δίνεται στην αρχαιολογική
αναφορά ούτε περιλαμβάνεται στο αρχεῖο του Ζα-
φειρόπουλου.³⁰ Αντίθετα, εδώ υπάρχει ελαιόφυτο
σε χαρακτηριστικό για τα βράχια της περιοχής τοπίο
(εικ. 337) και η αναφορά (με ημερομηνία 20.10.64)
για ανασκαφή Πρωτοκυκλαδικού συλημένου τάφου
στη θέση Λαγκάδια-κτῆμα Μαγουλιάμου (εικ. 338),
την ανασκαφή του οποίου τεκμηριώνει αναλυτικό-
τερα η Φ. Ζαφειροπούλου (εικ. 339).

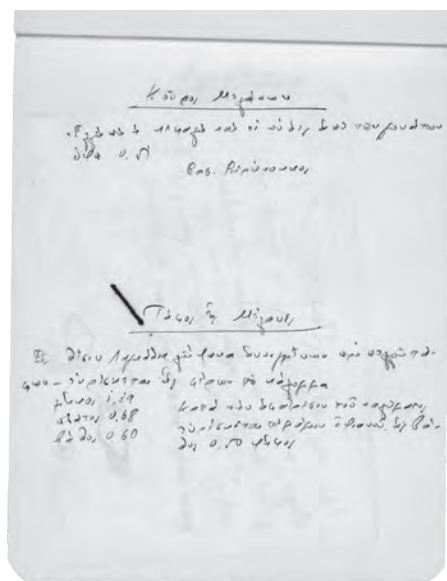
Στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον* του έτους 1971, η κατα-
χώρηση περί Νάξου αφορά πρωτίστως το νέο Αρ-
χαιολογικό Μουσείο, και την επισκευή του κτηρίου
του Τιμίου Σταυρού, που θα το στεγάσει, εφόσον
πλέον το «Γυμνάσιον» της Χώρας είχε αποδειχθεί
ακατάλληλο. Επιπλέον, εκεί δεν υπήρχε ικανός χώ-
ρος για την «ιδιαιτέρως πλούσια σειρά των πρω-
τοκυκλαδικών ειδωλίων» και τη «συλλογή των
μυκηναϊκών αγγείων», που είχαν προκύψει από τις
πρόσφατες ανασκαφές. «Εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ Γυ-
μνασίου ἐπεχειρήθη ἓν ἔτι 1961 μία πρώτη τακτο-
ποίησις καὶ ἔκθεσις, ἀλλ' ἡ συνεχὴς εἰσροὴ τοῦ νέου
ύλικου μετέβαλεν εἰς βραχὺ χρονικὸν διαστημα τὴν
αἴθουσαν εἰς ἀποθήκην καὶ ἐργαστήριον, ὥστε ἡ με-
ταστέγασις εἰς ἀνεξάρτητον καὶ μέγα πλέον κτήριο
εἶχε καταστῇ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη. Τὸ κτήριο τοῦ Τιμίου
Σταυροῦ ἔχει τὸ πλεονέκτημα νὰ εὐρίσκεται εἰς τὸ
ὑποβλητικὸν περιβάλλον τοῦ Κάστρου καὶ προσφέρει
ὡραίας αἰθούσας διὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν ἀρχαίων».³¹

29. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 20 (1965), Β3 502, πίν. 641α–β.

30. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 20 (1965), Β3 505.

31. ΑΔ 26 (1971), Β3 464.

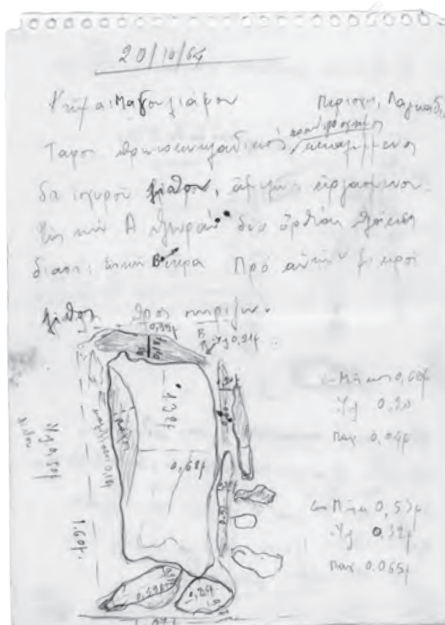

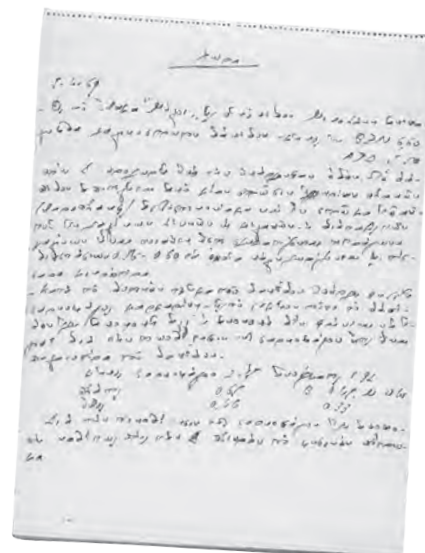
338, 339

Λαγκάδια. Ανασκαφή

Πρωτοκυκλαδικού τάφου.

340, 341

Χώρα Νάξου, Μύλοι. Ανασκαφή
νεκροταφείου ιστορικών
χρόνων.

344 ↓
Πύργος του Χειμάρρου.

Στην ίδια αναφορά καταγράφεται η σωστική ανασκαφή του 1969 στο «χαμηλόν, επίμηκες ξεσάρμα του έδάφους “Μύλοι” προς Α. του Κάστρου, εις τὸ ἄκρον τοῦ ὁποίου λευκάζει περισφιγγόμενον ὑπὸ νεωτέρων οἰκοδομῶν τὸ ναῦδριον τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ», η οποία ἔφερε στο φως μαρμάρινη σαρκοφάγο, χαλικόστρωτο δίχρωμο δάπεδο και λαξεύματα τάφων στη γυμνή επιφάνεια του σχιστολιθικού πετρώματος πέριξ (εικ. 340, 341).³²

Στους φακέλους των έργων και των ημερών του Ζαφειρόπουλου στη Νάξο περιλαμβάνονται επίσης μια σειρά φωτογραφιών από το Κάστρο της Ποταμιάς, ενετικής περιόδου και με πιθανολογούμενη αρχαία φάση, και από τον εξαιρετικά διατηρημένο μαρμαρίνο πύργο του Χειμάρρου, μνημεία στα οποία όμως δεν τεκμηριώνεται ότι διεξήχθησαν εργασίες (εικ. 342–344). Το Κάστρο της Ποταμιάς (ή Απάνω Κάστρο της Νάξου) είναι

το τηλεφανές τοπόσημο των ταφικών τύμβων του Τοικαλαριού, η συστηματική ανασκαφή των οποίων απασχόλησε τη Φωτεινή Ζαφειροπούλου από το 1965 και εξής.³³

Η δεύτερη από πλευράς θεματογραφίας ενότητα στο «ναξιακό αρχείο» του Ζαφειρόπουλου αφορά το Μουσείο Νάξου και επιλεγμένα εκθέματά του. Την πλειονότητα συνιστούν τα γλυπτά αρχαϊκών, κλασικών, ελληνιστικών, ρωμαϊκών και μεσαιωνικών χρόνων, οι συγκροτημένες φωτογραφίες των οποίων δείχνουν ίσως την επιχειρούμενη μελέτη τους από τον Έφορο Κυκλάδων (εικ. 345–348). Το ίδιο συμβαίνει για επιλεγμένες επιγραφές του νησιού (εικ. 349). Το υλικό αυτό δεν έχει χρονολογικό στίγμα και μπορεί να είναι υστερότερο, όχι όμως κατά πολύ, αφού από αυτό απουσιάζουν νεότερα ευρήματα που εμπλούτιζαν εν τω μεταξύ τις συλλογές του Μουσείου Νάξου. Πιθανολογώ ότι οι

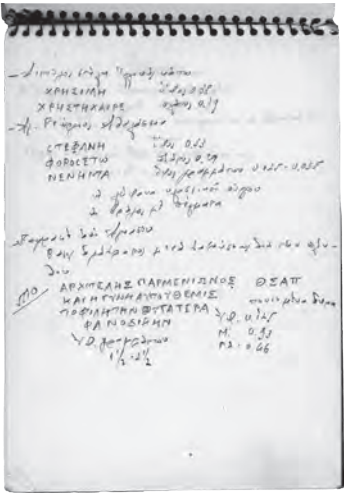
32. Ζαφειρόπουλος ΑΔ 26 (1971), Β2 464–465, πίν. 471β–γ.

33. Τη θέση ερευνήσε πρώτος ο Χρ. Ντούμας το 1963 (ΑΔ 18 (1963), Β2 279–280) και την ανασκαφή διενήργησε η Φ. Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου (Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου ΑΔ 20 (1965), Β3 515–522).

345, 346, 347, 348
Γλυπτά του Μουσείου Νάξου.

349
Μεταγραφές αρχαίων
επιγραφών Νάξου,
σε χειρόγραφο του
Ν. Ζαφειρόπουλου.

φωτογραφίες αυτές υπήρξαν η βάση της μελέτης του Ζαφειρόπουλου για τον τρόπο ανάπτυξης των γλυπτών στον μαρμάρινο διάδρομο και στη μικρή «πρόσταση» του Αρχαιολογικού Μουσείου στο Κάστρο.³⁴ Σε αυτό το συμπέρασμα συγκλίνει η εύρεση στο εν λόγω αρχείο φακέλων από την αλληλογραφία που διατηρούσε με το ζεύγος —πλέον— Νίκου και Φωτεινής Ζαφειροπούλου ο μετεκπαιδευόμενος στο Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Βόννης Γιώργος Δεσπίνης, προσωπικός φίλος τους.

Με εξαίρεση τη συστηματική ανασκαφή του Καμινιού και την πλήρη ανασκαφική έκθεση στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας*,³⁵ όλες οι παραπάνω δράσεις του Ζαφειρόπουλου στη Νάξο συμβαίνουν σε μικρό διάστημα της υπηρεσιακής του διαδρομής στις Κυκλάδες, τα έτη 1959–1962, 1965 και 1971.³⁶ Αποτυπώνονται σε βραχείες εκθέσεις των αντίστοιχων ετών στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον*³⁷ και, επιπλέον, για το έτος 1971 στα *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*,³⁸ που ο Γενικός Επιθεωρητής Αρχαιοτήτων Σπ. Μαρινάτος εκδίδει από το 1968 και για την ύλη των οποίων ζητά συμβολές από τα στελέχη της Αρχαιολογικής

Υπηρεσίας. Η αλήθεια είναι ότι η Νάξος απορρόφησε μικρό μέρος των ενδιαφερόντων του Ζαφειρόπουλου, ανασκαφικών και μουσειακών, ωστόσο, αντιλαμβανόμενος την πρωτεύουσα θέση του νησιού στην ιστορία και την αρχαιολογία των Κυκλάδων (εικ. 350), ξεκινά από εκεί την ερευνητική του δράση, αμέσως μόλις τοποθετείται Έφορος στην οικεία Εφορεία Αρχαιοτήτων (1.3.1959).³⁹

Ξεφυλλίζοντας, ταξινομώντας και μελετώντας στις αρχές του 2022 τους χάρτινους φακέλους του αρχείου που ο Ζαφειρόπουλος αφιέρωσε στη Νάξο βρέθηκα να ταξιδεύω στις Κυκλάδες με τη θρυλική «Δημητρούλα», να γεύομαι τα φαγητά της Βαγγέλας στο μαγειρείο της Αγοράς και να αποσπερίζω με τις αρχές του νησιού στο φαρμακείο του κυρίου Γιαννάκη Δελλαρόκα. Να μοιράζομαι δηλαδή την καθημερινότητα του νησιού στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 και να βρίσκομαι νοερά προσκαλεσμένος στην παρέα των δασκάλων μου Χρίστου Ντούμα και Βασίλη Λαμπρινουδάκη, που ζούσαν και έσκαβαν τον τόπο, στην ηλικία που είχα και εγώ όταν με δική τους προτροπή βρέθηκα στη Νάξο, σχεδόν τριάντα χρόνια μετά. Από αυτό το «ταξίδι» δεν βγήκα κερδισμένος μόνον επειδή αξιώθηκα την επιδοκίμασί τους, αλλά επειδή στον δρόμο μου έκανα το αντάμωμα της γνωριμίας με δύο ακόμα δασκάλους ζωής, τον Νίκο και τη Φωτεινή Ζαφειροπούλου.

Η μνήμη αποκαθιστά όσα η ζωή δεν πρόλαβε να βιώσει. Θυμάμαι, την ώρα που ξεπρόβαλα από ένα σοκάκι του Κάστρου για να τους συστηθώ για πρώτη φορά, τους ξάφνιασε η αμήχανη βιασύνη μου. Γύριζαν από το μπάνιο τους. Έξω από του Μαρκόπολι, η κυρία Φωτεινή σιγοτραγουδούσε και την προσοχή του κυρίου Νίκου είχαν απορροφήσει κάτι ξεραμένες λειχίνες πάνω σε ένα αρχαίο μάρμαρο. ■

350 ↑

Κορφή τ' Αρωνιού. Βραχογραφημένη πλάκα μαρμάρου με παράσταση ανθρώπινων μορφών, Πρωτοκυκλαδικής περιόδου (3η χιλιετία π.Χ.). Από την εποχή της εύρεσης των πλακών, το 1961–1962, τα σημαντικά αυτά έργα προϊστορικής τέχνης εκτίθενται στην Αρχαιολογική Συλλογή Απειράνθου, η οποία ιδρύθηκε από τον Ν. Ζαφειρόπουλο.

34. Οι λήψεις τους έγιναν μέσα στη δεκαετία του 1970, και αποστέλλονταν στο ζεύγος Ζαφειροπούλου στους Δελφούς, όπου υπηρετούσε η Φωτεινή.

35. «Ανασκαφή Νάξου», *ΠΑΕ* 1960, 329–340.

36. Ελάχιστες είναι άλλες δράσεις που έγιναν στη Χώρα και την ύπαιθρο της Νάξου, όπως η διάλυση οικίσκου της Ιταλικής κατοχής στη νησίδα Παλάτια, το 1959 ή 1960 (Ζαφειρόπουλος *ΑΔ* 16 (1960), 251), οι οποίες σε διαφορετικό βαθμό και έκταση αποτυπώνονται στις σημειώσεις και τις φωτογραφίες των «φακέλων Νάξου» και στις ανασκαφικές αναφορές των δημοσιεύσεων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

37. *ΑΔ* 16 (1960), 245–251· *ΑΔ* 17 (1961–1962), Β 267–268, 271–272· *ΑΔ* 20 (1965), Β3 505–508· *ΑΔ* 26 (1971), Β2 463–465.

38. «Αρχαιολογικά ειδήσεις εκ Κυκλάδων. Μουσειακά εργασία εις Νάξον, Κέαν, Σάμον, Μύκονον», *ΑΑΑ* 1971, 225–228.

39. Για τη διαδρομή του Ν. Ζαφειρόπουλου, βλ. Φ. Ζαφειροπούλου, «Βιογραφία Ν. Ζαφειρόπουλου», στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Φως Κυκλαδικόν. Μνήμη Νικολάου Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα 1999, 10–15.

